

UDK 34 (32)

ISSN 1820-7529

PRAVO
I POLITIKA
LAW AND POLITICS

NOVI SAD 2018 / BROJ 1-2 / GODINA XI

IZDAVAČ
FAKULTET ZA EVROPSKE PRAVNO – POLITIČKE STUDIJE
NOVI SAD, Narodnog fronta 53, Novi Sad
Univerziteta EDUCONS Sremska Kamenica
Za izdavača: Prof. dr Miroslav Jovanović

Izdavački savet

Prof. dr Marijana Pajvančić, Fakultet za evropske pravno-političke studije u Novom Sadu, Univerzitet „Educons” Sremska Kamenica; prof. dr Stevan Šogorov, Fakultet za evropske pravno-političke studije u Novom Sadu, Univerzitet „Educons” Sremska Kamenica; prof. dr Dušanka Đurđev, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu; prof. dr Ilija Babić, Fakultet za evropske pravno – političke studije u Novom Sadu, Univerzitet „Educons” Sremska Kamenica; prof. dr Boško Kovačević, Univerzitet „Singidunum” Beograd; prof. dr Duško Radosavljević, Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad; prof. dr Miroslava Filipović, Fakultet za uslužni biznis, Univerzitet „Educons” Sremska Kamenica; prof. dr Mladen Vukčević, Pravni Fakultet Univerziteta „Mediteran”, Podgorica; prof. dr Duško Medić, sudija Ustavnog suda Republike Srpske (BiH, Republika Srpska); dr Goran Bašić, Institut društvenih nauka, Beograd; Doc. dr Jelena Šogorov Vučković, Fakultet za evropske pravno-političke studije u Novom Sadu, Univerzitet „Educons” Sremska Kamenica; Dimitrije Boarov, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.

Redakcija

Prof. dr Stevan Šogorov, Fakultet za evropske pravno-političke studije u Novom Sadu, Univerzitet „Educons” Sremska Kamenica; prof. dr Marijana Pajvančić, Fakultet za evropske pravno-političke studije u Novom Sadu, Univerzitet „Educons” Sremska Kamenica; prof. dr Olga Cvejić Jančić, Fakultet za evropske pravno-političke studije u Novom Sadu, Univerzitet „Educons” Sremska Kamenica; prof. dr Ilija Babić, Fakultet za evropske pravno-političke studije u Novom Sadu, Univerzitet „Educons” Sremska Kamenica; prof. dr Beata Verschraegen, Pravni fakultet Univerziteta u Beču (Austrija); prof. dr Robin Fretwell Wilson, Washington and Lee University (Virginia – SAD); prof. Dr Tibor Varadi (Mađarska) Central European University; Prof. dr Đorđe Stojanović, Fakultet za evropske pravno-političke studije u Novom Sadu, Institut za političke studije, Beograd; Prof. dr Zoltan Vig, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Univerziteta „Singidunum“ u Beogradu; Prof. dr Ljubica Đorđević, Fakultet za evropske pravno – političke studije u Novom Sadu, Univerzitet „Educons” Sremska Kamenica

Glavni i odgovorni urednik: Prof. dr Ilija Babić

Sekretar Redakcije: Doc. dr Melanija Jančić

Prevodilac: Zorana Čamber, prof.

Lektura i korektura: Mira Šogorov, prof., Lana Kabić, prof.

Adresa Redakcije i ostali podaci

Adresa Redakcije: Narodnog fronta 53, 21 000, Novi Sad
Telefon: (+381 21 417 633; e-mail: pravoipolitika@fepps.edu.rs)

SADRŽAJ

ORIGINALNI NAUČNI RADOVI

1. Miroslav N. Jovanović / Tamara Milenković Kerković:
DA LI EVROPSKA BANKARSKA UNIJA MOŽE
DA SPASE EVROZONU? 6
2. Aleksandar Matković:
ODNOS SOCIJALNE PATOLOGIJE I UMETNOSTI
NA PRIMERU ŠOK-ARTA 26

PREGLEDNI RADOVI

1. Darko M. Marković:
INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF DELIMITATION
BETWEEN CROATIA AND SERBIA
ON THE DANUBE RIVER 42
2. Mina T. Zirojević:
KRIPTOMARKETI I DROGA 54

CONTENTS

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS

1. Miroslav N. Jovanović / Tamara Milenković Kerković:
CAN THE EUROPEAN BANKING
UNION SAVE THE EUROZONE? 6
2. Aleksandar Matković:
THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL PATHOLOGY
AND ART ON THE EXAMPLE OF
THE SHOCK ART PHENOMENON 26

REVIEW PAPERS

1. Darko M. Marković:
INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF DELIMITATION
BETWEEN CROATIA AND SERBIA
ON THE DANUBE RIVER 42
2. Mina T. Zirojević:
CRYPTOMARKETS AND DRUGS 54

ORIGINALNI NAUČNI RADOVI

Miroslav N. Jovanović¹

Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad

Univerzitet *Educons*, Sremska Kamenica

Tamara Milenković Kerković²

Ekonomski fakultet

Univerzitet u Nišu

Što se grbo rodi,
vrijeme ne ispravi.
Valtazar Bogišić

DA LI EVROPSKA BANKARSKA UNIJA MOŽE DA SPASE EVROZONU?

Sažetak: *Monetarna integracija je najveći uspeh u integraciji EU. To je oblast u kojoj se testiraju istinska i najdublja ekonomska i politička integracija. Evrozona je prvenstveno politički projekat koji nije zasnovan na savetima ekonomske teorije i bogatim iskustvima iz prakse. Kao takav, ne čudi što je zapao u egzistencijalnu krizu. Rešenje i izlaz iz tegoba mogu da se nađu u zakasnelom uvođenju federalnih institucija, kao što bi to bila potpuna Bankarska unija. Ukoliko se evrozona ne preuredi, ona je na putu da se pridruži nizu propalih projekata monetarne integracije kojima Evropa obiluje u poslednjih vek ipo.*

Ključne reči: *bankarska unija, evrozona, Evropska unija, Goldman Saks*

UVOD

Međunarodna ekonomska integracija je proces stapanja pojedinačnih država u veće jedinice. Vrh takve integracije predstavlja monetarna unija. Države članice prepuštaju svoju suverenost (neprikosnoveno pravo) u monetarnoj sferi jednoj nadnacionalnoj instituciji koja upravlja jednom od najznačajnijih poluga ekonomskog sistema države. Očekivanje i cilj ovakve odluke je poboljšanje blagostanja i ekonomskog uspeha u državi članici. Monetarna unija i evro su najveći uspeh i sam vrh ekonomske integracije u Evropskoj uniji (EU). Međutim, evrozona se pretvorila i u najslabiju kariku integracije EU koja može da dovede i do kraha celokupne strukture EU.

1 Redovni profesor i Dekan

2 Redovni profesor.

Za uspeh monetarne integracije potrebni su preduslovi. Ekonomska teorija i praksa pružaju dovoljno iskustva i upozorenja o tome kako treba da se sklopi monetarna unija između zemalja ako žele da postignu uspeh.

Cilj ovog članka je da se osvrne na osnove evrozone i na bankarsku uniju. Posle teoretskih razmatranja o uslovima za stvaranje održive monetarne unije, članak razmatra ogroman uticaj banaka na političke procese. Potom se iznose uslovi za osnivanje zakasnele bankarske unije u evrozoni. Zaključak je da je za spas evrozone potrebno uspostaviti federalne institucije, ali za to postoje i dalje određeni otpori.

TEORIJA

Monetarna unija je oblast u kojoj se proverava istinska ekonomska integracija. U načelu, monetarna unija je sa dugoročnim uspehom postignuta u okviru država koje imaju federalnu strukturu: Sjedinjene Američke Države, Kanada, Švajcarska ili Australija. Međutim, monetarna unija ili pseudo (lažna) monetarna unija može da postoji i između država koje nisu formalno integrisane, kao što je to slučaj sa Crnom Gorom, koja koristi evro uz prećutnu saglasnost država članica evrozone. San Marino, Andora i Vatikan takođe koriste evro kao nacionalni novac, iako nisu članice ni EU ni evrozone. Navedene zemlje su ekonomski 'komarci' i EU toleriše njihov 'upad' u evrozonu.

Iskustvo i ekonomska teorija ukazuju na to da postoje pretpostavke i uslovi za osnivanje i funkcionisanje uspešne dugotrajnije monetarne unije. Takva unija nije nimalo jednostavan ni lak poduhvat. Monetarna unija može da se sprovede uz upotrebu nepovratno fiksiranog deviznog kursa između država učesnica (*de iure* monetarna unija), ali i uz pomoć kreiranja zajedničkog novca (*de facto* monetarna unija). Uslovi za uspešnost i dugotrajnost monetarne unije uključuju sledeće elemente:

- Monetarna politika je centralizovana.
- Postoji jedinstvena centralna banka ili sistem centralnih banaka.
- Konvertibilnost valuta, bar unutar grupe koja učestvuje u monetarnoj uniji.
- Nastup na međunarodnom monetarnom tržištu je jedinstven.
- Integracija tržišta kapitala unutar grupe.
- Bankarska unija.
- Istovetna ili vrlo slična stopa inflacije.
- Harmonizacija fiskalnih sistema.
- Automatski ili poluautomatski sistem fiskalnih transfera u države ili regione koji su u ekonomskim teškoćama.
- Sloboda kretanja radne snage unutar grupe.
- Koordinacija ekonomskih politika između država.

Navedeni su strogi temelji i teški zahtevi za uspeh i dugotrajnost monetarne unije. Takav poduhvat iz osnova menja celokupnu ekonomsku i drugu politiku država koje učestvuju u monetarnoj integraciji. Ipak, ako države učesnice očekuju i vide mogućnost za poboljšanje i uspeh ekonomskog blagostanja stanovništva, one se odlučuju na odgovoran i zahtevan korak i osnivaju ili pristupaju monetarnoj uniji.

UVODENJE EVRA NA MALA VRATA

Iako monetarna unija može, ali ne mora da bude, očekivani korak u razvoju i produbljenu ekonomske integracije između država, takva unija je uvek izraz političke odluke država da u njoj učestvuju. Monetarna unija je razmatrana u EU od početka 1970-ih godina (Vernerov izveštaj). Međutim, ujedinjenje Nemačke (1990) je bitno ubrzalo rad na monetarnoj uniji u EU. Francuska je bila idejni tvorac monetarne unije u EU jer je želela da ujedinjena i velika Nemačka bude 'zaključana' u proces evropske integracije i da na takav način bude sprečena da učini nešto na svoju ruku, van domašaja Francuske. Francuska bi izgubila nacionalnu kontrolu nad domaćim novcem i dobrim delom domaće ekonomske politike, ali bi za uzvrat dobila delimičnu kontrolu nad tim šta se zbiva u Nemačkoj. Nemačka je prihvatila takav zahtev, a da za uzvrat dobije podršku i priznanje za svoje ujedinjenje.

Dakle, evrozona je bila prvenstveno francuska zamisao i politička odluka, koja je prihvaćena od ostalih zemalja u EU. Političari su se dogovorili u Mاستrihtu i potpisali Mاستrihtski ugovor februara 1992. Ovaj Ugovor je prvenstveno o monetarnoj uniji unutar EU. Isti je stupio na snagu 1993. Glavne stavke Ugovora koje se tiču pristupanja monetarnoj uniji (evrozoni) su sledeće:

- Stabilnost cena (inflacija mora da je niska).
- Deficit u budžetu treba da bude niži od 3% bruto ruštvenog proizvoda (BDP).
- Državni dug treba da je niži od 60% BDP-a.
- Ne sme da dođe do devalvacije bar dve godine pre pristupanja evrozoni.

Evrozona stupa na snagu 1999. uz pomoć nepovratno fiksiranog deviznog kursa, a novčanice evra se puštaju u promet kao isključivi novac u evrozoni 1.1.2002.

Političari su i izričito i prećutno obećali narodu da će uvođenje evra evra biti izuzetno korisno i uspešno zbog sledećeg:

- evro će biti 'glorifikovana' verzija nemačke marke;
- biće stabilan;
- ekonomska integracija u EU dobija novi podstrek;

- države koje su štedljive neće finansijski podržavati one koje su rasipne;
- doći će veći napredak i blagostanje svima; i
- nemački poreski obveznici neće platiti ceh za sve gore spomenuto.

Iz navedenog se može primetiti da je zamisao o uvođenju evra bila zasnovana na zanesenjaštvu političke elite u EU. Niko nije na narodnom referendumu pitao ni Nemce, a ni Francuze šta misle o gubitku nacionalne valute i uvođenju evra. Evrozona je uvučena u EU na mala vrata. Istovremeno, ekonomska struka i iskustvo povezano sa uspešnim i propalim monetarnim unijama nisu uzeti u obzir. Političari su se dogovorili, odlučili i sproveli u samoj osnovi 'grbu' EU.

PRAKSA U EVROZONI

Posle početne euforije i određenog uspeha, evrozona je počela da prikazuje svoju zlu kob. Osnovana na temeljima koji nemaju uporište u ekonomskoj teoriji i praksi, kriza počinje i ubrzava se od 2007. Rešenja koja se povremeno nađu samo su kao privremeno krpljenje zarđale i bušne kofe, ili kao što su srednjevekovni vračevi prepisivali pijavice za lečenje teških bolesti. Evrozona nema navedenih elemenata zasnovanih na ekonomskoj teoriji i nije nikakvo čudo što se nalazi u stalnoj krizi za sve države učesnice izuzev Nemačke.

- Monetarna politika je centralizovana.
- Sve države EU moraju da imaju potpuno otvoreno tržište za nemačke proizvode.

Nijedna država članica evrozone ne može da devalvira svoj novac kako bi konkurisala Nemačkoj.

Treba istovremeno spomenuti da zamisao o evrozoni nije bila nemačka. Ona je bila nametnuta Nemačkoj i pokazalo se da snažno funkcioniše u prilog te države. Nemačka se samo pridržava pravila i postupa po njima.

Grčka je primer zemlje evrozone koja je u teškoj ekonomskoj krizi iz koje se neće lako izvući bar za još jednu ili čitave dve generacije. Veliki dug Grčke nije prouzrokovan samo preteranom domaćom potrošnjom i zaduživanjem u inostranstvu. Deo pripada i strancima. Prvo, evrozona je loše konstruisana. Euro je uveden (ili nametnut), a da za to nisu postojali preduslovi za uspeh (međudržavni transferi, bankarska unija...). Umesto da, u prenesenom smislu, kočije budu postavljene iza konja za vuču, kočije su postavljene ispred njih. U zemljama u kojima je bila relativno visoka inflacija (jug EU), novac je postao stabilan, inflacija vrlo niska, pa je novac postao jeftin (kamata je postala niska). I država i preduzeća i domaćinstva su se (pre)zadužili, a sve je bilo u okviru pravila. Drugo,

nemačke firme kao što su to *Ferrostaal* i *Simens*, korumpirale su grčke zvaničnike da još više kupuju njihovu robu, ponekad i neispravnu, kao što je to bio slučaj sa preskupim podmornicama. Nemački *Hochtief* nije platio porez na dodatnu vrednost u Grčkoj 20 godina, dug je 1 milijarda evra. Tako da je odgovornost za probleme podeljena, ali teret prilagođavanja (bitno sniženje u javnim izdacima) je pao samo na Grčku. Grci su izgubili zaposlenje, snižene su im plate i penzije, a socijalna briga (zdravstvo i obrazovanje) uskraćena je za fondove. Kraj takvom stanju se ne vidi, a mladi naraštaj gleda da se snađe van otadžine.

I u ostalim članicama evrozone (izuzev Nemačke) nije uopšte sjajna makroekonomska situacija. Ograničenja u državnoj potrošnji (limit u deficitu) često koče rast ekonomije. Nezaposlenost među mladima je zabrinjavajuća. Otkako je pristupila evrozoni 1999, Italija nije imala nikakav (ili gotovo nikakav) realni rast privrede! Na šta su straćene dve decenije obitavanja u evrozoni? Da je realni godišnji privredni rast Italije bio 'bednih' 1%, za dve decenije, privreda bi narasla više od jedne petine. Ali nije. Gde je ispunjenje obećanja datih prilikom uvođenja evrozone? Zbog navedenog uopšte ne čudi veliki i široki talas otpora prema EU koji se ogleda u pobedi na izborima EU-skeptičnih partija. A tu je i Bregzit, odlazak Britanije, koja ne vidi da EU može da se reformiše i koja smatra da EU više nije struktura koja može da donese boljitak Britaniji.

Evrozona je postala kočnica u razvoju EU, a ne očekivana odskočna daska. I najuticajniji političari u EU već godinama javno govore o mogućem raspadu i evrozone i EU. Angela Merkel, Kancelar Nemačke, izjavila je da 'ako propadne evro, propaće i Evropa'.³ Nikola Sarkozy, Predsednik Francuske, upozorio je da 'ako evro eksplodira ... cela Evropa će da eksplodira'.⁴ Uz navedeno, Merkel je rekla da je problem migranata i migracije u EU pitanje 'uspeha ili propasti Evrope'.⁵ Emanuel Makron, predsednik Francuske, bio je nezadovoljan krhkom Evropom i rekao je da 'Evropa kakvu znamo je suviše slaba, suviše spora, suviše neefikasna, ali samo nam Evropa daje mogućnost da igramo na svetskoj sceni u vremenu velikih, savremenih izazova'.⁶ Makron je otvoreno govorio o mogućem raspadu EU posle Bregzita.⁷ U ovakvoj situaciji uopšte ne čude ocene sa

3 T. Paterson, 'Merkel stands firm on eurozone bailouts after backing from court', *The Independent*, 08.09.2011.

4 L. Elliott, J. Treanor and H. Smith, 'Eurozone crisis: Sarkozy says Greece was not ready to join euro', *The Guardian*, 27.10.2011.

5 'Migration make or break for EU: Merkel', *The Guardian*, 28.06.2018.

6 C. Bremner, 'Emmanuel Macron lays out dream of closer ties for EU nations', *The Times*, 26.9.2017.

7 S. Khan, 'Brexit: Macron warns Europe could split after Britain leaves EU and calls for unity', *The Independent*, 5.1.2018.

samog vrha EU, Žan Klod Junkera, Predsednika Evropske komisije, da se EU suočava sa 'borbom za opstanak'⁸, da je u 'egzistencionalnoj krizi' jer 'nikad ranije nisam video tako malo zajedništva među našim zemljama članicama'⁹ i 'Idea jedne evropske porodice, jedne vizije je bila iluzija'.¹⁰ Mateo Renzi, Premijer Italije, 'uporedio je EU sa orkestrom koji nastavlja da svira dok Titanik tone na dno Atlantika'.¹¹

Upozorenja o kočnicama koje u privrednom rastu stvaraju (deflatorna) pravila evrozone dobro su poznata. Jovanović (2012, str. 77) je napisao:

Za vreme Velike ekonomske krize, nemački kancelar Hajnrih Bruning (1930-32) smatrao je da je stabilan novac i uravnotežen budžet put ka rešenju ekonomske krize. Sproveo je okrutne mere kao što su to bitno smanjenje plata, penzija i socijalnih izdataka. Kriza se produbila. To je dovelo do onog što je poznato čitaocu ovog članka. Kada se jednom završi postojeća kriza i kada se zemlje evrozone i EU nađu u novoj nemačkoj matrici na kojoj funkcioniše EU, mnogim zemljama neće biti ugodno i neće im se dopasti EU u kojoj se nalaze. Mnoge zemlje članice biće gurnute u sporednu traku evropske integracije. EU više nikada neće biti ista. Ona postaje EU koja ne samo da se kreće različitim brzinama, već ide i u više pravaca.

Pobeda EU-skeptičnih partija u brojnim državama članicama evrozone samo je jedno od upozorenja eliti u EU da su narodne mase nezadovoljne. Brezgit je drugo upozorenje. Da li elita to čuje i shvata?

Sve navedeno ukazuje na to da je evrozona projekat elite koja je otuđena od naroda, koja ima vlast i koja se preterano ne obazire na stremljenja, potrebe i želje naroda. Ko ima koristi od ovakve situacije?

UTICAJ BANAKA I KADROVSKA VRTEŠKA

Narod se u istoriji bunio protiv tlačitelja. Prvo su se bunili robovi protiv robovlasnika, zatim kmetovi protiv vlastele, pa radnici protiv kapitalista, pa narod protiv komunističke vlasti, sada kvasa pobuna protiv bankarske oligarhije.

Pogledajmo samo primer globalne finansijske krize 2008. Bankari su je stvorili svojom finansijskom alhemijom. Niko za to nije odgovarao. Vlasti, ucenjene od bankara, spasavale su banke na štetu poreskih

8 J. Dailey, 'The EU still hasn't understood that it is a totalitarian institution', The Telegraph, 17.9.2016.

9 J. Brunsdon, 'Junker admits EU faces „existential crisis“; State of the Union', Financial Times, 15. 9. 2016.

10 'EU uoči dana Evrope: Krize na sve strane, preti raspad', B92, 08.5.2016.

11 'Renzi compares EU to sinking Titanic's orchestra', EurActiv, 11.2.2016.

obveznika, koje niko nije pitao šta misle o pomoći propalim bankama koje su i pored krize delile bonuse svojim menadžerima.

Goldman Saks je globalna investiciona banka mega veličine i političkog uticaja. Ova banka šalje svoj kadar u vrhove državne uprave širom sveta i nudi takvim političarima izuzetno unosno zaposlenje čim završe mandat u državnim organima.

Ovo je projekat Goldman Saks. Jednostavno rečeno: čvrsto prigriliti vlade. Svaki biznis želi da progura svoj interes kod zakonodavaca koji mogu da ih stave u nezgodan položaj i političara koji mogu da im snize porez, ali to nije samo lobiranje. Goldman je tu da savetuje vlade i da im pruži finansije, da pošalje svoje ljude u javnu službu i da maše unosnim poslovima pred ljudima koji napuštaju vladu. Projekat je da se stvori tako duboka razmena ljudi i ideja i novca da je nemoguće reći razliku između javnog interesa i interesa Goldman Saks.¹²

Pređašnji službenici Goldman Saks, kao što su to Mario Monti i Lukas Papademos, bili su postavljeni (a ne izabrani) premijeri Italije i Grčke. Bivši bakar iz Goldman Saks, Mario Dragi, imenovan je za guvernera Evropske Centralne Banke (ECB). Zanimljivo je da su se sva ova imenovanja navedenih bivših bakara iz Goldman Saks dogodila u novembru 2011. Dakle, umesto od naroda izabranih političara, Goldman Saks je preuzeo vlast.¹³ Poreski obveznici i 99% stanovništva (glasači) još dugo ne treba da očekuju dobre vesti.

Član 245 Lisabonskog sporazuma izričito zahteva od članova Evropske komisije da imaju dužnost da se ponašaju sa 'integritetom i diskrecijom' u pogledu prihvatanja zaposlenja posle završetka mandata u centrali EU. Visoki javni funkcioneri imaju obavezu ne samo da se ponašaju odgovorno, već i da pružaju primer najviših standarda etičkog ponašanja. To je teorija. Praksa je drugačija.

Žoze Manuel Barozo bio je Predsednik Evropske komisije u dva mandata od po pet godina. Osamnaest meseci posle isteka svog mandata, zaposlio ga je Goldman Saks kao savetnika za Bregzit. Ova investiciona banka bila je duboko upletena u grčku finansijsku alhemiju i ekonomsku katastrofu. Iako Barozo nije prekršio ni jedan zakon, Fransoa Oland,

12 S. Foley, 'What price the new democracy? Goldman Sachs conquers Europe', *The Independent*, 18.11.2011.

13 Hilari Klinton je primila pozamašan ček (\$200,000) samo za jedan govor u Goldman Saksu (C. Cillizza, 'Why Bernie Sanders should talk A LOT more about Hillary Clinton and Goldman Sachs', *The Washington Post*, 25.1.2016). Toni Bler, bivši premijer Britanije, nije bio ništa drugačiji (T. Bower, 'A man without morals', *The Daily Mail*, 1.3.2016).

Predsednik Francuske, izjavio je da je Barozov izbor bio 'moralno neprihvatljiv'.¹⁴ Barozo je mogao da izabere bilo koju drugu banku, ali ne Goldman Saks.

Pređašnji članovi Evropske komisije našli su ugodno finansijsko uhleblje u velikim korporacijama po zavešetku svog mandata. Veliki problem i zabrinutost predstavlja vrteška političara i zakonodavaca sa jedne strane i velikih i bogatih korporacija koje ti visoki javni službenici regulišu. Zbog navedenog ne čudi bujajuće narodno nezadovoljstvo zbog toga kako se upravlja institucijama EU.

Mreža zaposlenih Goldman Saks je upečatljiva i zadivljujuća. Ona je jedna od najvećih u globalnom biznisu. Ova globalna banka koristi sva sredstva da prigrabi biznis. Jednog dana koriste prostitutke da dobiju posao u Libiji,¹⁵ a već sledećeg dana zapošljavaju bivšeg Predsednika Evropske komisije.¹⁶

Od izabranih političara se očekuje da pruže narodnu ravnotežu prema zahtevima snažnih korporacija. Vrteška političara i biznismena povećava nepoverenje naroda prema javnim institucijama. Da li izabrani političari služe narodu ili velikim firmama? Da li politička elita poznaje skromnost ili pohlepu? Da li navedeno stvara narodni otpor prema EU?

Evrozona može da se popravi i preživi, iako su za to male šanse. Evrozonu mogu da spasu federalne institucije, međudržavni transferi, a jedna od poluga na tom putu je i zakasnela bankarska unija. Razmatranje ovog elementa sledi.

UZROCI I POVODI BANKARSKIH KRIZA – POLITIKA, DEREGULACIJA, “ZAGRLJAJ” BANAKA I VLADA

Ekonomске krize nastajale su često kao krize u finansijskom, tačnije bankarskom sektoru. Uzrok kriza uvek je bila ciklična deregulacija u oblasti bankarskog poslovanja, i povremeni *laissez faire* odnos država i nacionalne regulative prema bankarskoj kreativnosti i potrebi maksimiziranja bankarskog profita bez obzira na posledice.

Velika kriza 1929. potresla je svet padom berze na *Wall Street*-u. Njeni uzroci bili su duboki a za obične građane teško vidljivi. Okidači krize bili su očigledniji, pa je neposredan i jasan signal opšte katastrofe bila nemogućnost banaka da isplate svojim korisnicima zahteve po izdatim bankarskim garancijama. To je dovelo do domino efekta i banke su padale

14 A. Chassany, 'Hollande blasts Barroso for Goldman move', Financial Times, 2016.

15 J. Treanor, 'Goldman Sachs hired prostitutes to win Libyan business, court told', The Guardian, 13.6.2016.

16 P. Spence, 'Goldman Sachs hires former EU President Barroso after Brexit vote', The Telegraph, 8.7.2016.

jedna za drugom. Kriza se po poznatoj šemi prelila iz finansijskog sektora u realni, počinje stampedo bankrota, ostajanja bez posla, samoubistava - posledice krize bile su katastrofalne po živote običnih ljudi.

Nakon krize dolazi do pojačanog regulisanja - mešanja države u bankarski sektor. Pored ostalih mera kontrole države nad bankarskim sektorom, jedna od zabrana, nametnuta američkim bankama nakon krize, bila je zabrana garancijskog poslovanja. Državna intervencija kojom su američkim bankama zabranjeni garancijski poslovi, a koji po svojoj suštini predstavljaju preuzimanje rizika naplate, dakle poslove osiguranja, nije sprečila banke da se bave ovim unosnim poslovima osiguranja naplate potraživanja. Bankarske invencije i kreativno tumačenje pravnih normi za posledicu su imale nastanak novih tzv. bankarskih proizvoda. Da bi prevazišli zabranu izdavanja bankarskih garancija, bankari su smislili novi instrument, tzv. *stand by* akreditiv, koji se samo zvao akreditivom, a zapravo je bio prava kontragarancija presvučena u akreditivni posao. Sličan odgovor banaka na sistem regulacije i supervizije bankarskog sektora desio se i nakon *Glass-Steagall*-ovog zakona iz 1933, kojim je u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) napravljena striktna podela između komercijalnog i investicionog bankarstva. I ovo je ograničenje bankarskim invencijama prevaziđeno. Stvaranje bankarskih holdinga, internacionalizacija banaka, kao i stvaranje finansijskih konglomerata obesmisli je i ovu zabranu.

Proces deregulacije bankarskog tržišta koji je u SAD otpočeo 80-ih godina uveo je svet u novu krizu, koja će nastupiti nekoliko decenija kasnije. Bankarske krize pokazale su se anahronim. Efekti deregulacije nastajali su tek nekoliko decenija nakon što se sistem regulacije i supervizije banaka relaksirao ili ukidao. Slično se desilo i sa krizom iz 2007, koja je počela na relativno malom tržištu visokorizičnih hipotekarnih kredita (*sub-prime lending*) koji su odobravani licima bez kreditne istorije, a sa ogromnim kreditnim rizikom. Kao što su to činile i tokom Velike krize 1929, banke su i uoči Velike hipotekarne krize iz 2007. preuzele poslove tržišta osiguranja i enormno zarađivale u transakcijama u čijoj se srži nalazio rizik kao institut tržišta osiguranja. Finansijska inovacija (alhemija) smišljena u krugovima bankarskih "mogula" koja je bila okidač savremene krize zvala se sekjuritizacija i bila je daleko sofisticiranija od garancije. Banke su otkrile način da putem tehnike tzv. sekjuritizacije, očiste svoje bilanse tako što će "prepakovati" potraživanja i osloboditi se nelikvidne aktive. Finansijskom "mađioničarskom" tehnikom, tzv. sekjuritizacijom aktiva, banka se pretvarala u utržive hartije od vrednosti i prodavala investitorima na finansijskom tržištu. Ova, inače u razumnim granicama korisna tehnika, na žalost se otrgla kontroli. Obim ovih poslova

rastao je ogromnom brzinom. Rasla su i bogatstva koja su nastajala trgovinom „prepakovanim“ potraživanjima. Međutim, „pul“ hartija od vrednosti u investicionim fondovima, stvoren na ovaj način, eksplodirao je 2007. To je bio okidač krize. Finansijski šok, nastao propašću moćne *Lehman Brothers* banke, širio se najpre američkim finansijskim tržištem, da bi se ubrzo prelio na čitavo globalno finansijsko tržište. Od ove krize svet se još uvek nije oporavio, ali je ona inicirala novi talas regulacije bankarskog sektora. U EU je kriza samo intenzivirala probleme koji su postojali još od donošenja političke, a ekonomski problematične, preuranjene i kritikovane odluke o osnivanju Evropske monetarne unije (EMU).

Pored deregulacije bankarskog sektora, koja je svoj zamah imala 80-ih godina prošlog veka i nesputane inventivnosti banaka, geneza svih ekonomskih i finansijskih šokova je i fenomen tzv. nezdravog “zagrljaja” između vlada i banaka (*Bank-sovereign nexus*). Supervizija banaka odvijala se uvek na nacionalnom planu, a poslovanje banaka je postalo multinacionalno i globalno. Probleme sa solventnošću banaka, a posebno onih koje su sistemski važne za ekonomiju zemlje, države su rešavale, najčešće, štampanjem novca. Na taj način su problem solventnosti banaka prevaljivale na teret svih poreskih obveznika. Taj mehanizam, međutim, mogao je da se koristi dok su finansijski kapaciteti države bili snažni, međutim u doba kriza taj “zagrljaj” države sa bankama počinje da ugrožava i same države. Posledice tog nezdravog odnosa između vlada i banaka osetile su ekonomije Islanda, Irske, Kipra i Španije. Situacija u Grčkoj bila je drugačija, ali je ishod bio isti. Iako su grčke banke bile solventne u vreme eskalacije grčke krize, krajem 2009, preterano zaduživanje države i katastrofalne javne finansije kao posledica štetnih političkih odluka, potpomognutih merama Trojke (MMF-a, Evropske komisije i ECB) dovele su i Vladu i banke, a time i čitavu Grčku, u finansijski kolaps. Uzroci finansijskih kriza mogu se sagledati na mikro i na makro nivou ekonomske stvarnosti (Ganić, 2012, str. 63).

Kao uzroci kriza na makro nivou navode se globalni tokovi kapitala, neodgovarajuća monetarna politika i slab regulatorni i nadzorni okvir (Jemović, 2016, str. 212). Odgovorni su politika i država, čije su kontrola i regulativa zakazale. Na mikro nivou, kada se posmatraju same banke kao preduzeća koja se bave stvaranjem novca i operacijama sa novcem kao svojevrsnom robom, kao razlozi se navode prekomerno preuzimanje rizika u želji za što većim profitom (čime se destabilizuje tzv. bankarski *leverage*), bankarske inovacije i njihova ekvilibristika u obliku pravljenja novca od “vazduha“. Jedan od takvih instrumenata je i pomenuto stvaranje instrumenata poput sekjuritizacije, koji je kao duh iz Aladinove

lampe zarobio svog stvaraoca. Na nivou banaka za finansijsku krizu su odgovorni i neadekvatni modeli ocenjivanja od strane rejting agencija, neodgovarajuće računovodstvene metode koje su bile isuviše rigidne za sve složenije i maštovitije bankarske proizvode. Odgovornost, naravno, leži i u prirodi Bazelskih standarda adekvatnosti kapitala, donetih od strane Bazelskog komiteta za bankarsku superviziju u okviru Banke za međunarodna poravnanja (BIS), čije labave regule i autonomna pravila nisu mogla da se nose sa metastaziralom pohlepom bankarskog sektora. Reakcije države nakon što finansijski balon pukne uvek su zakasnele, naknadna pamet i *post festum* regulativa teško mogu da u tokove vrata ogromne poremećaje koje u realnom sektoru i u životima ljudi stvori bankarska oligarhija koja ima mnogobrojne prerogative nadnacionalne i univerzalne države.

ELEMENTI REGULATORNOG OKVIRA ZA OČUVANJE STABILNOSTI FINANSIJSKIH INSTITUCIJA

Cena oklevanja države da destimuliše hazardersko ponašanje finansijskih institucija, a pre svih bankarskog sektora, izuzetno je visoka. Cenu snose poreski obveznici, koji državu plaćaju da kontroliše finansijske institucije. Cena je previsoka jer je plaćaju buduće generacije. Aktuelna kriza pogodila je sve razvijene ekonomije i pokazala da je intervencija države neophodna u uspostavljanju i očuvanju sistema stabilnosti finansijskih institucija, a pre svega banaka.

Koji su elementi regulatornog sistema koji treba da očuva stabilnost finansijskih institucija?

Određeni elementi treba da preduprede nestabilnost i oni deluju *ex ante* i to je, pre svega, **sistem regulacije i supervizije banaka**. Cilj ove komponente očuvanja finansijske stabilnosti je sprečavanje propasti banaka. Ova vrsta regulative je u srži Bazelskih standarda adekvatnosti kapitala, koji je postao međunarodno prihvaćeni regulatorni okvir koji utvrđuje osnovne postavke kapitala kojim banke treba da raspoložu, kao i pravila koja tokom svog života one treba da poštuju. Sa druge strane nalaze se one mere koje treba da spreče posledice već nastale nestabilnosti i to su mere koje deluju *ex post*, kada sistem postane ugrožen. U te elemente spadaju **funkcija poslednjeg utočišta banaka, sistem osiguranja depozita**¹⁷ i **sistem restrukturiranja i prestanka rada banke**.

Navedene mere deluju u različitim periodima poslovanja banke, ali sve one svojim sinergijskim efektima treba da očuvaju njihovu stabilnost.

¹⁷ https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/banking-union/european-deposit-insurance-scheme_en (pristup 14.9.2018.)

Dok mere *ex ante* obezbeđuju pravila za efikasno ali stabilno poslovanje čitavog bankarskog i finansijskog sektora, sa druge strane *ex post* mere treba da spreče širenje krize i da deluju kod onih institucija kojima preti bankrotstvo. Tako sistem osiguranja depozita treba da očuva poverenje klijenata banke - deponenata u banke i ova mera se aktivira u uslovima insolventnosti, dok u uslovima stabilnosti ova mera preuzima poslove restrukturiranja bankarskih institucija. Sa druge strane, funkcija poslednjeg utočišta se aktivira kada svi izvori za očuvanje stabilnosti jedne banke ili bankarskog sektora budu iscrpljeni.

Regulacija i supervizija bankarskog sektora ima svoju istoriju i svoje različite metode. Ulogu supervizora i kontrolora preuzimale su različite institucije od centralne banke do specijalizovanih agencija za nadzor banaka. U periodu od Velike krize dvadesetih godina prošlog veka uloga supervizije se izuzetno pojačala i u mnogim zemljama su ustanovljeni posebni organi za superviziju banaka, uvedena posebna pravila prilikom njihovog osnivanja, kao i standardi koje banke moraju da poštuju. Najčešće su ulogu nadzornika imale centralne banke, ali se osnivaju i posebni, više ili manje nezavisni organi supervizije (Jemović, 2016, str. 115).

Sve do 1970-ih godina prošlog veka funkcija supervizije je bila značajna, da bi se nakon toga ona stavila u drugi plan i tada počinje talas deregulacije finansijskog sektora, kada ponovo, nakon više decenija postojanja nezavisnih tela kao čuvara stabilnosti bankarskog sektora, ulogu preuzimaju centralne banke. Tek od 1990-ih godina ponovo nastaje trend stvaranja specijalizovanih organa supervizije koji su odvojeni od centralne banke.

Talas deregulacije finansijskog sektora, koji je počeo 1970-ih godina, doveo je do svoje logične posledice – banke su počele da snižavaju svoj kapital u rezervi i njihova kapitalna osnova postala je neadekvatna za rizike kojima su se banke izlagale u cilju povećanja profita. Sopstveni kapitala banaka postajao je zanemarljiv, a banke su novcem svojih deponenata pravile sve veći „salto mortale“. Ovo smanjenje tzv. adekvatnosti kapitala velikog broja banaka širom sveta tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka bio je i uzrok donošenja prvog međunarodnog sporazuma koji je za cilj imao da uslovi banke određenim nivoom kapitala koje moraju posedovati. Taj sporazum donet je u okviru Bazelskog komiteta za superviziju banaka¹⁸ u okviru Banke za međunarodna poravnanja i to je sporazum tzv. *Basel Capital Accord*, poznat kao Bazel I. Ovim je sporazumom postavljena minimalna stopa adekvatnosti kapitala, koja je

18 <https://www.bis.org/bcbs/index.htm?m=3%7C14> (pristup 14.9.2018.)

morala biti viša od 8%.¹⁹ Ova pravila su nadnacionalna i predstavljaju autonomno pravo “*soft law*” ali su snagom svojih rešenja i prihvaćenošću u preko 100 zemalja sveta postala i nacionalno pravo u svim ovim zemljama, pa su ova “meka” pravila stekla sankciju i zaštitu imperiuma države.

Nedostaci u ovim pravilima, a pre svega zanemarivanje tržišnog i operativnog rizika, nepostojanje razlike između dužničkog rejtinga, kao i nepostojanje regulative za moderna finansijska sredstva za ublažavanje rizika, doveli su do njihove revizije 1993. i 1996. I pored unapređenja, Bazel I nije se mogao prilagoditi inovacijama na finansijskom tržištu, tako da je nakon revizije, tokom 2006. godine, objavljena nova verzija ovih standarda, tzv. Bazel II. Ovim standardima unapređene su mere očuvanja stabilnosti banaka tako što su predviđena tzv. tri stuba:

- Stub 1. Definisane minimalnih kapitalnih zahteva za kreditni, tržišni i operativni rizik.
- Stub 2. Uvođenje interne procene adekvatnosti kapitala.
- Stub 3. Jačanje tržišne discipline uvođenjem minimalnih zahteva za objavljivanje informacija banaka.

Nakon krize iz 2007. ovi su zahtevi pooštreni, tako da je tokom 2010. došlo do novih unapređenja i zahteva u oblasti regulacije potrebnog kapitala, pa je donet novi standard adekvatnosti kapitala, tzv. Bazel III. Po više osnova pooštreni su zahtevi za kapital kojim banka posluje. Povećana je stopa kapitala u tzv. Nivou 1 na najmanje 6% u odnosu na rizikom ponderisanu aktivu, dok Nivo 2 kapitala banke može da dostigne najviše 2% rizikom ponderisane aktive. Kapital Nivoa 3, tj. dopunski kapital 2, namenjen pokriću gubitaka po osnovu tržišnog rizika potpuno je ukinut. Od banaka se ovim aktom zahteva da poseduju i održavaju tzv. “kapitalni amortizer” u iznosu od 2,5% akcionarskog kapitala sa ciljem saniranja budućih kriznih situacija, pa su zahtevi za akcionarskim kapitalom povećani na 7%, a takođe je regulisana i sekjuritizacija, pa je Bazel III predvideo povećanje kapitala za ove pozicije u bilansu banke, kao što su predviđena i nova pravila za upravljanje rizikom likvidnosti. Pred toga, kako bi stvorio zaštitu od sistemskog rizika, Bazel III je predvideo stvaranje zaštitnog kontracikličnog sloja kapitala od 0% do 2,5% u odnosu na Nivo 1 zajedničkog kapitala banke. (Bašić, 2012, str. 182). Ove brojne mere države zastupljene u Bazelskom komitetu počele

19 Pod adekvatnošću kapitala podrazumeva se odnos između kapitala banke i kreditnim rizikom ponderisane aktive. Standard Bazel je u odnos sa kapitalom stavio samo aktivu kojom je banka izložena u kreditnom riziku bez unošenja drugih vrsta rizika (tržišni i operativni rizik), što je bio i osnovni razlog kasnijih revizija ovog prvog sporazuma.

su da se primenjuju od 2013, a od 2016. još više podižu kapitalne zahteve za banke, pogotovo u oblasti hipotekarnih kredita.

U ovakvim uslovima stvorenih međunarodnih standarda za superviziju banaka, zemlje EU suočene sa krizom koja pustoši obodne zemlje EU, poput Grčke, Portugala, Španije, Italije Portugala, ali jako potresa i njenu osovinu u Francuskoj i Nemačkoj, suočene sa odlaskom Velike Britanije iz EU 2019. godine, suočavaju se sa neophodnošću sučeljavanja sa osnovnim problemom, kojeg stvara naopako stvorena monetarna unija – a to je nadsacionalnost valute i nacionalna supervizija rada banaka i ostalih finansijskih insitucija.

Nakon otvaranja jedinstvenog tržišta u EU 1993. i jedinstvene valute 1999, na red dolazi i pokušaj da se uskladi regulativa bankarskog sektora. Na red dolazi i Bankarska unija u EU.

BANKARSKA UNIJA U EVROPI – ILI VRAĆANJE DUHA U BOCU

Ideja o bankarskoj uniji plod je velike nužnosti koja je EU, a posebno Evropsku monetarnu uniju, preplavila nakon ogromnih finansijskih potresa koje su mnoge od zemalja u okviru ove integracije doživele, a čiji je uzrok nepostojanje centralizovane regulative sistema regulacije i supervizije finansijske stabilnosti banaka u EU.

Odmah sa prvim efektima preliivanja krize iz SAD, oktobra 2007, na Savetu za ekonomska i finansijska pitanja (ECOFIN) ministri finansija predložili su reformu čitavog sistema za očuvanje stabilnosti finansijskih institucija u EU. Otpočet je rad na usaglašavanju brojnih direktiva o restrukturiranju i likvidaciji banaka, kao i direktiva o adekvatnosti kapitala i osiguranju depozita. Dakle, čamac za spasavanje evrozone konstruisan je skoro deceniju posle isplavljanja broda (evrozona) na pučinu globalnog finansijskog tržišta. Umesto da se kočije stave iza konja, tvorcima evrozona stavili su ih ispred konja. Evrozona je puštena u pogon, a da za to nisu bili stvoreni neophodni uslovi za njenu održivost (nije prethodno stvoren i čamac za spasavanje).

Osnovni problem koji u EMU postoji je to što je monetarna politika definisana na nadsacionalnom nivou, dok su bankarska regulativa i supervizija definisane na nacionalnom nivou. Razlike u nacionalnim finansijskim sistemima su značajne i svaki od njih imao je različit tretman u odnosu na pomenute aspekte očuvanja stabilnosti. Razlog je poznat. Opet se javlja problem sprege banaka i vlada, ali i pritisaka užih interesnih grupa na regulatorne i organe supervizije u nacionalnim sistemima.

Za vreme usaglašavanja ovih direktiva dolazi do kriza ogromnih razmera u Grčkoj, tokom 2009. i sledećih godina ova zemlja preživljava teške godine suočavanja građana sa političkim odlukama svojih vlastodržaca u finansijskoj sferi, o kojima većina građana sve do eskalacije krize nije znala ništa niti se išta pitala.²⁰

Kriza i preteći domino efekat na ostale zemlje EMU pokazale su apsolutnu neodgovornost kreatora monetarne unije u EU, koji su dozvolili da zemlje koje dele valutu nemaju i centralizovana i unifikovana pravila kojima se reguliše poslovanje banaka, posebno u uslovima velike povezanosti zemalja sa bankarskim sistemima (ali i bankarskih sistema sa politikom).

To je bio razlog da se čitavih pet godina nakon inicijative, date 2007, tokom 2012. krene sa formiranjem BANKARSKE UNIJE. Ovom kreacijom izvršena je centralizacija nadzora, politike restrukturiranja i osiguranja depozita. Izostaje samo element poslednjeg utočišta kako bi sistem očuvanja stabilnosti banaka (i ostalih finansijskih institucija) bio potpun.

Navedeni sistem počiva na tri osnovna stuba:

- Jedinствeni nadzorni mehanizam (SSM - *the Single Supervisory Mechanism*) za superviziju banaka.
- Jedinствeni sanacijski mehanizam (SRM - *the Single Resolution Mechanism*) za politiku restrukturiranja.
- Jedinствен system za osiguranje depozita (EDIS, *the European Deposit Insurance Scheme*).

Prva dva sistema su uspostavljena, dok je treći još uvek u u fazi stvaranja jer je predlog za njega dat tek 2015.

Na kojim aktima se temelji Bankarska unija u EU? Njen pravni osnov su tzv. knjige jedinstvenih pravila - *the Single Rule Book* - koje su nastale u glomaznom i obimnom postupku ujednačavanja brojnih direktiva i pravila kojima se na nacionalnom nivou regulisao sistem stabilnosti banaka u

20 Grčki profesor ekonomije, bankar i političar Panajotis Rumeliotis, bivši minister finansija u Vladi Papandreua, direktor Pireus banke, kao i predstavnik Grčke u MMF-u od 2010. do 2011, u svom predavanju na Kipru, na Univerzitetu u Nikoziji oktobra 2012. ukazao je na odbijanje ECB da odobri grčkoj Vladi tokom 2009, u vreme vlasti PASOK i Papandreua, kreditnu liniju od MMF-a za restrukturiranje dospelih rata kredita sa kamatom od 0,6% da bi dve godine nakon toga Grčka potpisala Sporazum sa Trojkom, u kome su joj od francuskih i nemačkih banaka otkupljene obveznice sa istom namenom, ali sa kamatom od 6%, koja je kod obveznica fiksna. Pitanje opstanka Grčke u Evrozoni pitanje je za koje su veoma zainteresovane i francuske i nemačke banke jer se veliki deo grčkog duga od 323 milijarde evra, nalazi u obveznicama koje upravo one drže. Videti, <https://www.bbc.com/news/world-europe-33421521> (pristup 14.9.2018)

zemljama EU.²¹ Taj akt omogućio je da se šuma nacionalnih pravila zemalja članica EU koja se odnose na finansijske institucije svede na jedinstvene propise kojima se stvaraju jednaki uslovi za njihovo poslovanje, omogućiti njihova saradnja, kao i da se spreči prelivanje problema iz jedne u drugu zemlju.

Najvažniji doprinos koji ova pravila treba da obezbede je da spreče ono što se nakon velikih kriza uvek dešava, a to je da **problemi u bankarskom sektoru pogađaju javne finansije nacionalne ekonomije**, jer ovi propisi onemogućavaju socijalizaciju gubitaka banaka. Bankarska unija je obavezna za sve članice EMU kojih je (u trenutku pisanja ovog članka) 19, dok se ostale zemlje EU mogu priključiti ukoliko to žele.

TRI STUBA BANKARSKE UNIJE U EU

Šta podrazumeva priključivanje Bankarskoj uniji? Pre svega, moraju se prihvatiti sva tri stuba ove Unije. Prvo, sistem koji se bavi nadzorom bankarskog sektora tzv. **Jedinstveni nadzorni (supervizijski) mehanizam SSM** daje ovlašćenje Evropskoj centralnoj banci da vrši nadzor nad svim bankama u EU, a njih je prema procenama Evropskog udruženja banaka oko 6000 u evrozoni, kao i u drugim zemljama koje nisu članice evrozone ali su pristupile SSM.²²

Supervizija podrazumeva direktan nadzor ECB nad svim sistemski značajnim bankama u evrozoni kojih je 130 i one čine 85% ukupne bankarske aktive u evrozoni (Jemović, 2016, str. 214). Sledeće su situacije u kojima Evropska centralna banka kontroliše banke:

1. Ukoliko je njihova aktiva veća od 30 milijardi evra.
2. Kada je aktiva veća od 20% BDP zemlje iz koje potiču.
3. Kada banke imaju značajne prekogranične aktivnosti.
4. Kada su pomoć dobile od Evropskog sanacionog mehanizma ili ukoliko su uputile zahtev za pomoć.

Kako bi se ostvarila funkcija supervizije i monetarne regulacije u Evropskoj centralnoj banci formirani su Odbor za superviziju i četiri nova sektora: dva za direktnu kontrolu značajnih banaka, jedan za indirektnu kontrolu manje značajnih banaka i jedan sektor za zajedničke specijalizovane poslove uz sekretarijat koji pruža pravnu podršku kao i drugu pomoć Odboru za superviziju ECB.

Drugo, **Jedinstven sistem sanacije banaka SRM** u primeni je od 1.1.2016. i predviđa primenu BRRD Direktive o sanaciji i restrukturiranju

²¹ <https://www.eba.europa.eu/regulation-and-policy/single-rulebook> (pristup 14.9.2018.)

²² <https://www.ebf.eu/wp-content/uploads/2018/07/EBF-Facts-Figures-2016.pdf> (pristup 14.9.2018.)

banaka (Bank recovery and resolution directive) u zemljama EMU.²³ Kod banaka kod kojih je bankrot izvestan uspostavljena su jedinstvena pravila i jednak tretman. Navedeni mehanizam poseduje široka ovlašćenja za rešavanje problema insolventnosti prekograničnih institucija i domaćih banaka od ovlašćenja koja poseduju nacionalni organi supervizije. Ove aktivnosti se ostvaruju na osnovu saradnje tzv. Jedinstvenog borda za restrukturiranje (*Single Resolution Board*, SRB) sa nacionalnim organima za restrukturiranje banaka. Ovaj Bord raspolaže fondom koji se finansira iz doprinosa svih banaka u narednih deset godina, a vrednost koja se planira u narednih deset godina je 1% pokrivenih depozita u Bankarskoj uniji i iznosi 55 milijardi evra (malo za spasavanje zemlje u mogućoj finansijskoj krizi kao što je to Italija). Do trenutka kada ovaj Fond bude raspolagao ovim iznosom, on se na preporuku Nemačke finansira doprinosima zemalja članica, a dozvoljena je i pozajmica od Fonda za spas evra (*European Stability Mechanism*, ESM). Ovaj Fond je do sada pružio pozajmice Španiji, Kipru i Grčkoj ali su uslovi zaduženja jako strogi.

Treći mehanizam je **Jedinstven sistem za osiguranje depozita EDIS** koji je u fazi institucionalizovanja i pod njim se podrazumeva formiranje panevropske depozitne šeme u EU. Ovaj program treba da se ostvari kroz tri etape.²⁴ Prva je reosiguranje nacionalnih depozitnih šema u trogodišnjem periodu, potom saosiguranje tokom koga će EDIS progresivno da raste, dok se ne dođe do poslednje faze stopostotnog osiguranja do 2024. Nacionalne šeme depozita mogu da pristupe samo ukoliko su usklađene sa Direktivom o osiguranju. Većina nacionalnih šema osiguranja depozita zasniva se nivou zaštite od 100.000 evra osiguranih depozita. Evropski fond za osiguranje depozita formira se uplatama premija od strane banaka u skladu sa reperima rizika, a Fondom upravlja Odbor za restrukturiranje.

Zbog čega u Bankarskoj uniji kao četvrti element nije predviđena i funkcija poslednjeg utočišta banaka (*Lender of Last Resort*)? Ova funkcija nije podignuta na nivo nadnacionalne, kao što je to sa ostalim funkcijama za očuvanje finansijske stabilnosti u EU. Postoje mišljenja da bi ona trebalo da ostane na nacionalnom nivou u domenu centralnih banaka (Acharya, Peirret, Steffen, 2016). Velika ovlašćenja ECB u nadzoru nad 130 sistemski značajnih banaka ide u prilog stavu da bi ova institucija moralo da ima ulogu i banke poslednjeg utočišta.

23 https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/financial-supervision-and-risk-management/managing-risks-banks-and-financial-institutions/bank-recovery-and-resolution_en

24 https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/banking-union/european-deposit-insurance-scheme_en

Bankarska unija bi mogla da ostvari svoju funkciju čuvara monetarne unije i odbrane evra tek ukoliko bi bila uspostavljena i ova funkcija očuvanja finansijske stabilnosti u bankarskom sektoru Evrope. Međutim, postoji opravdana bojazan Nemačke, koja se svodi na strah da će finansijsku nedisciplinu članica evrozona na kraju platiti nemački poreski obveznici. Nepoverenje između zemalja evrozona i dalje je očigledno.

Još jedno ozbiljno pitanje je ono nezavisnosti SSM tj. mehanizma Bankarske unije. Kako će se ovaj mehanizam u kome se nalaze stručnjaci i birokrate uspeti da se otrgne političkom i finansijskom pritisku interesnih grupa? Sedište SSM je u Frankfurtu, i to u samoj Evropskoj centralnoj banci. To dovoljno govori o nezavisnosti ove institucije.

ZAKLJUČAK

Monetarna integracija je najveći uspeh u integraciji EU. To je oblast u kojoj se testira istinska i najdublja ekonomska i politička integracija. Evrozona je prvenstveno politički projekat koji nije zasnovan na savetima ekonomske teorije i bogatim iskustvima iz prakse. Kao takav, ne čudi što je zapao u egzistencijalnu krizu. Rešenje i izlaz iz tegoba mogu da se nađu u zakasnelom uvođenju federalnih institucija kao što bi to bila potpuna Bankarska unija. Problem je u tome što ne postoji politička volja za takav korak. Ukoliko se evrozona ne preuredi, ona je na putu da se pridruži nizu propalih projekata monetarne integracije kojima Evropa obiluje u poslednjih vek ipo. Nobelovac Džozef Stiglic, napisao je 'da je evro sistem koji je skoro dizajniran da ne uspe'.²⁵

LITERATURA

Acharya, V., D. Pierett and S. Steffen (2016). 'Lender of Last Resort versus Buyer of Last Resort', http://pages.stern.nyu.edu/~sternfin/vacharya/public_html/pdfs/MMF_paper_v11July2016wp.pdf (pristup 14.9.2018).

Bašić, D (2012). 'Aktuelni pravci promjena regulacije finansijskih sistema', *Acta economica*, br. 16, str. 173-199.

Ganić, M. (2012). *Međunarodna regulacija u bankarstvu*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Heise, A. (2015). 'Euro or not euro – that is not the question! Economic well-being and the fate of the Economic and Monetary Union', *Review of Keynesian Economics*, pp. 443-456.

25 J. Stiglitz, 'Can the euro be saved?', Project Syndicate, 13.6.2018.

Jemović, M. (2016). Unapređenje sistema za očuvanje stabilnosti finansijskih institucija, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, 2016.

Jovanović, M. (2012). 'Is the eurozone rescue strategy tantamount to the rearrangement of the deckchairs on the Titanic?', *Journal of Economic Integration*, pp. 33-79.

Jovanović, M. (2013). *The Economics of European Integration*. Cheltenham: Edward Elgar.

Jovanović, M. (2015). *The Economics of International Integration*. Cheltenham: Edward Elgar.

Jovanović, M., and J. Damnjanović (2013). 'Geopolitics of the European Union: Are steps backward the way forward?', *Economia Internazionale/International Economics*, pp. 455-482.

Laqueur, W. (2011). 'The slow death of Europe', *The National Interest*, 16 August 2011.

Orphanides, A. (2015). 'The euro area crisis five years after the original sin', MIT Sloan School Working Paper 5147-15.

Reinhart, C., and C. Trebesch (2015). 'The pitfalls of external dependence: Greece, 1829-2015', *Brookings Papers*, pp. 307-328.

Rickards, J. (2014). *The Death of Money*. London: Portfolio Penguin.

Rickards, J. (2016). *The New Case for Gold*. London: Portfolio Penguin.

Sawyer, M. (2015). 'Can prosperity return to the Economic and Monetary Union?', *Review of Keynesian Economics*, 457-470.

Soros, G. (2014). *The Tragedy of the European Union: Disintegration or Revival?* New York: Public Affairs.

Miroslav N. Jovanović²⁶ i Tamara Milenković Kerković²⁷

CAN THE EUROPEAN BANKING UNION SAVE THE EUROZONE?

Abstract: *The monetary integration is the biggest success in the integration of EU. It is an area where the deepest and the most genuine economic and political integration are put on test. The Eurozone is primarily a political project, which was not based on the advice provided by the theory of economy and the plentiful experience in practice. As such, it does not come as a surprise that this project has fallen into an existential crisis. The solution to this problem can be found in the belated introduction of federal institutions, such as the complete Banking union. Unless the Eurozone is reorganized, it is on the path to join the other failed monetary integration projects that Europe has abounded with during the last century and a half.*

Key words: *banking union, eurozone, European Union, Goldman Sachs*

26 Profesor i Dekan, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad.

27 Profesor, Ekonomski fakultet, Niš.

Aleksandar Matković¹

Fakultet za evropske pravno-političke studije, Novi Sad

Univerzitet *Educons*, Sremska Kamenica

ODNOS SOCIJALNE PATOLOGIJE I UMETNOSTI NA PRIMERU ŠOK-ARTA

Sažetak: *Ovaj rad predstavlja kratak, uvodni osvrt na generalno pitanje odnosa socijalne patologije i umetnosti, prezentovan u kontekstu šok-arta kao umetničke kategorije koja naročito dobro akcentuje relaciju artističkog i društveno devijantnog. Imajući u vidu pomenuti cilj, fokus je stavljen na prikaz i analizu nekolicine odabranih primera šok-art umetnosti. Na osnovu navedenog, uočena su pojedina karakteristična obeležja opisanog umetničkog izraza koja bi se, iz pozicije važećih društvenih normi, mogla okarakterisati kao devijantna. Time je istovremeno pružen i određeni doprinos boljem razumevanju generalnog odnosa socijalne patologije i savremene umetnosti uopšte. Osum toga, ukratko je razmotreno nekoliko važnih pitanja i ponuđena su moguća objašnjenja u pogledu: obeležja i prirode odnosa između socijalne patologije i šok-arta, relativizovanja kategorije „patološkog“ u slučaju povezivanja patoloških sadržaja sa artističkom sferom, motiva i okolnosti pod kojima dolazi do preplitanja devijantnih i umetničkih sadržaja unutar šok-arta, kao i uloge, značaja i mesta socijalne patologije u opštem sistemu izučavanja odnosa umetnosti i devijantnosti.*

Ključne reči: *umetnost, šok-art, socijalna patologija, društvena devijantnost, umetnost i devijantnost.*

ŠOK-ART KAO UMETNIČKA POJAVA

U umetničkim krugovima, šok-art (eng. *shock art*) predstavlja nedovoljno jasno određen termin koji se nekada koristi kako bi se označila vrlo heterogena umetnička praksa koja može biti izražena kroz različite umetničke forme. Načelno, u pitanju je jedan segment savremene umetnosti u kome, kao što i sam naziv očito sugerise, dominiraju sadržaji uznemiravajuće prirode, odnosno u kome je prisutna želja umetnika da izazove šokirajuću reakciju kod publike i umetničke kritike. Kako navodi D. Laure (2014: 190),² radi se o umetničkim delima koja imaju „namerno provokativni karakter“ i koja „teže da ostave utisak [...] izazivajući kod posmatrača snažne emocije udružene sa osećanjem odbojnosti“.

¹ al.matkovic@gmail.com

² D. Laure ovo navodi govoreći o grupi britanskih šok-art umetnika okupljenih u okviru pokreta *Young British Artists*, ali se čini da bi se njegovo određenje sasvim uspešno moglo primeniti na šok-art fenomen u celini.

Dopunjujući ovo određenje, može se primetiti da je, zapravo, reč o obuhvatnom pojmu koji prevazilazi okvire konkretne umetničke forme, pravca, stila, žanra ili medija, već se odnosi na praktično sve pojavne oblike umetnosti koji se mogu okarakterisati kao *tendenciozno* šokantni i uznemiravajući. Iako se formalizovanje koncepcije šok-arta uglavnom vezuje za drugu polovinu prošlog veka, ne treba zanemariti podatak da su i pre tog perioda postojali primeri umetničke prakse koji su se oslanjali na efekat šokiranja i ostale srodne artistske strategije. Imajući na umu sve navedeno, evidentno je da se radi o nedovoljno jasno određenoj pojavi u svetu umetnosti, što za posledicu prouzrokuje niz nedoumica kako u teoriji, tako i u praksi. Otuda ne treba da čudi podatak da postoje značajne dileme u pogledu čitavog niza pitanja: o definiciji ove pojave, o njenim obeležjima, istorijatu, granicama; o okvirima umetničkog izraza, statusu u svetu umetnosti, umetničkoj vrednosti – sve do polarizacije povodom pitanja da li je uopšte reč o „pravoj” umetnosti ili ne. Naime, jedan deo kritičara šok-arta zastupa stanovište da takvi radovi uopšte ne predstavljaju umetnost, već običnu upotrebu šok-taktike sa ciljem da se privuče pažnja, izazove burna reakcija okruženja, ostvari samopromocija, postigne komercijalni uspeh i sl. (up. npr. Childish & Thomson 1999). U svakom slučaju, izbegavajući detaljnije upuštanje u ovo složeno pitanje koje nesumnjivo prevazilazi okvire tekućeg rada, čini se opravdanim konstatovati da je, umesto tretiranja šok-arta kao zasebnog umetničkog fenomena *sui generis*, osnovanije o njemu govoriti kao o polju ukrštanja većeg broja umetničkih pristupa, pravaca i pokreta, nekada međusobno vrlo različitih, no ujedinjenih zajedničkim imeniteljem „šokantnosti“, odnosno *tendenciozno* uznemirujuće prirode.³

PRIMERI ŠOK-ARTA

Obeležja šok-arta najbolje se mogu razumeti kroz prezentovanje i analizu primera iz prakse. Otuda će u nastavku teksta biti pružen kratak osvrt na nekolicinu karakterističnih predstavnika pomenute umetnosti. Pre toga, važno je još jednom naglasiti neusaglašenost različitih mišljenja i kriterijuma povodom određivanja šta tačno potpada pod „*shock art*”, usled čega će prikazani primeri predstavljati samo orijentacione i provizorno odabrane predstavnike savremene umetnosti koji se načelno mogu smatrati segmentom šok-art fenomena.⁴

3 O šokirajućim artistskim pojavama u sklopu šireg konteksta savremene umetnosti, v.: Bonito Oliva i Argan 2006; Hicks 2004; Kuspit 2013; Laure 2014; Wilson 2002.

4 Iako neki od prikazanih primera nisu frekventno navođeni u literaturi kao predstavnici šok-arta, zbog njihovog istorijskog značaja za razvoj savremene umetnosti, kao i zbog njihove nepobitne provokativne prirode, opredelili smo se da ih ipak uvrstimo u ovaj sumarni pregled.

Kada se govori o začecima šok-arta, nije moguće ne pomenuti čuveno i kontroverzno delo *Fountain* Marsela Dišana (*Marcel Duchamp*) iz 1917. godine. Ova *readymade* skulptura⁵ zapravo je predstavljala običan porcelanski pisoar postavljen na postolje, potpisan i okarakterisan od strane autora kao „fontana“ (Duchamp 1917[1964]).

U istorijatu društveno devijantnih aspekata savremene umetnosti, posebno mesto pripada delatnosti Bečkih akcionista⁶ tokom šezdesetih godina dvadesetog veka. Ova grupa umetnika je u sklopu svojih artistskih izvedbi vršila niz akata suprotstavljenih važećim moralnim (a u nekim slučajevima i pravnim) normama. Kao karakterističan primer, može se pomenuti akcija *Kunst und Revolution* iz 1968. godine, tokom koje su učesnici bili goli, povređivali i sakatili sami sebe, povraćali, vršili nuždu pred okupljenima, nanosili izmet na svoja tela, masturbirali, uporedo pevajući državnu himnu pred raširenom zastavom svoje države (Badura-Triska et al. 2012; Laure 2014; Matković 2017).

Generalno, umetnost performansa (među čije preteče/rane predstavnike spadaju i Bečki akcionisti) predstavlja jedan od umetničkih oblika koji ostavlja najviše prostora za različite vidove socijalnopatološkog izražavanja. Primeri za to su veoma brojni. Izbegavajući njihovo nabranje, dovoljno je izdvojiti umetničko delovanje Marine Abramović koja je, kao istaknuti predstavnik opisanog tipa performansa, u svom radu obuhvatila veliki diverzitet ponašanja koja se mogu okarakterisati kao društveno devijantna. Zasnivajući svoj umetnički izraz na iscrpljivanju tela, Abramovićeva je u niz svojih performansa uključila, između ostalog: prikazivanje nagosti, autodestruktivne radnje (samopovređivanje, korišćenje nepropisanih medikamenata, fizičko iznurivanje, deprivaciju), izlaganje opasnosti svog života i tela (dovodeći sebe u situacije opasne po život; omogućavajući publici da je povređuje, da je telesno ili polno uznemirava) i dr. (Laure 2014; Vestkot 2013).

Verovatno najkontroverzniji deo šok-arta predstavljaju umetnički akti koji uključuju primenu nasilja i čijom realizacijom se stiču obeležja radnji izvršenja teških krivičnih dela (protiv života i tela, protiv opšte sigurnosti i dr). Među njima posebno mesto zauzimaju primeri *pučanja iz vatrenog oružja* u sklopu umetničkog (ili pseudoumetničkog) performansa. Poznata preteča ove prakse jeste čin Artura Kravana (*Arthur Cravan*) koji je u sklopu svog performans-predavanja 1914. godine ispalio nekoliko hitaca iz pištolja, a potom i verbalno izrazio niz šokantnih i uvredljivih stavova uperenih protiv umetnosti, protiv različitih društvenih vrednosti, ali i

5 O *readymade* umetnosti v. npr: Argan i Bonito Oliva 2005; Goldsmith 1983; Iversen 2004; Laure 2014.

6 Bečka umetnost akcije (*Wiener Aktionismus*).

protiv publike koja se nalazila pred njim (Jones 2006). Još jedan rani primer upotrebe vatrenog oružja „iz umetničkih pobuda“ jeste incident koji je izazvao Žak Vaše (*Jacques Vaché*) 1917. godine. Nezadovoljan tematikom nove drame Apolinerera (*Apollinaire*), on je tokom njenog premijernog izvođenja počeo da puca ka gledaocima (Garfield 1972). Ipak, ako govorimo o šok-artu u užem smislu, najpoznatiji primer „shoot art-a“ (Matković 2017) dogodio se nešto više od pola veka docnije. Godine 1971, u sklopu performansa *Shoot*, umetnik Kris Barden (*Chris Burden*) pristao je da bude meta u koju je, na njegov zahtev, iz puške pucao njegov prijatelj, pogodivši hicem umetnika u levo rame (Schaffner 2003; Matković 2017).

Zadržavajući fokus na „šok umetnosti“ u užem značenju, jedan od prvih i ujedno najpoznatijih pravih primera šok-arta jeste delo Pijera Manconija (*Piero Manzoni*) *Merda d'artista* iz 1961. godine. Ovaj zaista neobičan (slobodno se može reći – bizaran) rad sastojao se od 90 konzervi od kojih je svaka, prema rečima autora, bila ispunjena sa 30 grama njegovog izmeta (Silk 1993). Inače, upotreba fekalija u umetničke svrhe sa očiglednom namerom privlačenja pažnje i izazivanja reakcije kod publike doživela je značajnu ekspanziju tokom druge polovine dvadesetog veka, o čemu svedoči niz radova kako u domenu tradicionalnih umetničkih formi, tako i u sklopu novijih umetničkih izraza (performans, *body art* i dr) (up. Verrips 2017).

Korišćenje ljudske krvi karakteristično je za delovanje značajnog broja šok-art umetnika. Kao jedan od poznatijih primera može se izdvojiti delo Marka Kvina (*Marc Quinn*) pod nazivom *Self* iz 1991. godine. Radi se o seriji skulptura-odlivaka napravljenih po modelu umetnikove glave, pri čemu sastavni deo svakog od odlivaka čini više litara umetnikove krvi (Hicks 2004; Quinn 1991).

Iako ne toliko zastupljen kao neki drugi oblici devijantnog umetničkog izražavanja, *kanibalizam* kao deo šok-arta takođe ima svoje predstavnike. Primer za to jesu krajnje kontroverzni radovi umetnika Rika Gibsona (*Rick Gibson*), odnosno njegovi performansi u Londonu („*A Cannibal in England*“) i Vankuveru („*A Cannibal in Vancouver*“) tokom 1988. i 1989. godine (Gibson 1988; Steeves 1992).

(Zlo)upotreba životinja ili delova njihovog tela predstavlja još jedan karakterističan modus ispoljavanja šok-arta. Poznati primeri ove pojave susreću se u umetničkoj praksi Hermana Niča (*Hermann Nitsch*) - jednog od nekadašnjih Bečkih akcionista - i njegovog projekta *Orgien Mysterien Theater*. Performansi pomenute grupe obuhvatali su „ritualno“ ubijanje životinja, upotrebu njihovih mrtvih tela i korišćenje životinjske krvi u sklopu umetničkog čina (v. *Orgien Mysterien Theater*). Među poznatijim

umetničkim delima koja uključuju upotrebu mrtvih životinja, značajno je istaći i rad *The Physical Impossibility of Death in the Mind of Someone Living* autora Dejmijsena Hersta (*Damien Hirst*) iz 1992. godine. Radi se o telu mrtve ajkule koje je uronjeno u formaldehid i izloženo u stakleno-čeličnoj vitrini nalik velikom akvarijumu (Hirst 1991; Laure 2014). Konačno, ovaj kratak prikaz zahteva i pominjanje uznemirujućeg dela *Helena* autora Marka Evaristija (*Marco Evaristti*). Unutar izložbenog prostora, bilo je raspoređeno 10 blendera za hranu napunjenih vodom u kojima su plivale zlatne ribice. Posetioci su dobili instrukcije da, ukoliko to žele, mogu da uključe blendere - te samim tim i da prouzrokuju smrt životinja koje su se nalazile u njima (Evaristti 2000; Hicks 2004).

Unošenje seksualne konotacije vrlo je važan sastavni element velikog broja šok-art umetničkih dela. Jedan od internacionalno uticajnih primera jeste rad Džudi Čikago (Judy Chicago) *The Dinner Party* koji je premijerno izložen 1979. godine. Ova instalacija predstavlja banket priređen na velikom trouglastom stolu postavljenom za ukupno 39 osoba, pri čemu svako mesto za stolom upućuje na jednu od poznatih žena iz istorije. Razlog zbog koga je pomenuto delo okarakterisano kao šok-art jeste okolnost da se na svakom od 39 mesta nalazi prikaz „leptira“ koji, zapravo, simbolizuje ženski polni organ (Chicago 1979; Kuspit 2013). Govoreći o slikarstvu, značajan šok-efekat postiglo je ostvarenje *Sleepwalk* koje je 1979. naslikao Erik Fišl (*Eric Fischl*). Na ovoj slici je u realističkom maniru prikazan adolescent koji masturbira u dečijem bazenu za kupanje (Hicks 2004; Smith 2014). Svakako jedan od najekstremnijih primera seksualno devijantne umetnosti predstavlja izložba *The Perfect Moment* (1989) autora Roberta Mepltorpa (*Robert Mapplethorpe*) u okviru koje je bio izložen niz opscenih fotografija sadomazohističke i druge devijantne konotacije (Cembalest 1990). Primere prikazivanja zoofilije kao seksualno devijantne pojave nalazimo, između ostalog, na pokretnoj skulpturi Pola Makartija (*Paul McCarthy*) *Cultural Gothic* iz 1992. godine (Hicks 2004; McCarthy 1992). Što se tiče najnovijih primera, slična devijantna tematika, iako značajno stilizovana, primećuje se i u skulpturi *Domestikator* koju je 2015. načinio umetnik Jup van Lishaut (*Joep van Lieshout*) (Muñoz-Alonso 2017).

Među nizom primera *svetogrdne* ili *potencijalno svetogrdne konotacije*, može se izdvojiti umetnička fotografija Andresa Serana (*Andres Serrano*) *Immersion (Piss Christ)* iz 1987. Na fotografiji se nalazi malo raspeće koje je umetnik prethodno stavio u posudu ispunjenu sopstvenim urinom (Shine 2015). Još jedno delo koje je izazvalo ozbiljne kontroverzne jeste rad iz 1996. godine Krisa Ofilija (*Chris Ofili*) naslovljen *The Holy Virgin Mary*. Na ovoj slici prikazana je tamnopuska žena obučena kao Bogorodica

i okružena kolažom od pornografskih sadržaja, dok se među korišćenim materijalima za izradu nalazio i slonovski izmet (Offili 1996). Ne ulazeći u iscrpno nabranje, izdvojćemo samo još jedan primer skulpture *La nona ora* koju je 1999. godine načinio Mauricio Cattelan (*Maurizio Cattelan*). Reč je o skulpturi koja u prirodnoj veličini prikazuje tadašnjeg papu Jovana Pavla II kako leži na zemlji, pogođen velikim meteoritom (Cattelan 1999). Potrebno je zadržati u svesti izuzetnu brojnost umetničkih dela koja sadrže antireligijske i/ili blasfemične sadržaje, pri čemu sama pobuda za unošenje takvih sadržaja ne mora nužno biti svetogrдна.⁷ Ipak, uvažavajući veliku raznolikost takvih proizvoda umetnosti, kao i upravo pomenutu raznorodnost motiva njihovih autora, opisana dela se svakako ne mogu po automatizmu kolektivno svrstati u kategoriju šok-arta.

Politička provokacija predstavlja još jedno važno sredstvo šok-art strategije. U tom pogledu, umetničko koketiranje sa iskustvom ili estetikom destruktivnih totalitarnih režima čini se kao naročito plodno tlo za artistsko eksploataciju. Kako bismo ilustrovali navedeno, dovoljno je da kao karakterističan primer izdvojimo skulpturu *Hell* koju su realizovala braća Džejk i Dinos Čepmen (*Jake and Dinos Chapman*). Ova skulptura iz 2000. godine bila je sastavljena od više hiljada igračaka-figura nacističkih vojnika, kostura i mutanata koje su umetnici preoblikovali, ručno obojili i rasporedili u devet staklenih vitrina tako da svaka od njih predstavlja specifičan uznemirujući prikaz mučenja i smrti. Same vitrine bile su postavljene tako da zajedno oblikuju simbol kukastog krsta (Abbott 2015). Osim navedenog dela, zbog specifičnosti odabrane tematike pomenućemo još i sliku Gotfrida Helnvajna (*Gottfried Helnwein*) iz 1996. pod imenom *Epiphany (Adoration of the Magi)* kojom se, između ostalog, prikazuje Adolf Hitler kao beba Isus (Helnwein 1996). Kao što je uočljivo, u pitanju je rad koji svoju provokativnu notu paralelno bazira kako na političkim, tako i na religijskim sadržajima, odnosno koji istovremeno sadrži elemente i političke i religijske provokacije.

Vraćajući se na primere *autodestruktivnog ponašanja*, vrlo specifičan rad novijeg datuma, koji zaslužuje da bude zasebno pomenut, jeste kreacija *Forget Me Knot* modnog kreatora Srulija Rehta (*Sruli Recht*) iz 2012. godine. U sklopu realizacije ovog projekta zabeležen je video snimak performansa koji je, zapravo, predstavljao plastičnu operaciju tokom koje je umetniku odstranjeno parče kože u predelu stomaka. Tokom pomenute operacije umetnik je sve vreme bio budan. Nakon opisane procedure, uklonjena koža je upotrebljena tako što je njome

⁷ Primera radi, autor Andres Serano je izjavio da svoje delo *Immersion (Piss Christ)* ne doživljava kao blasfemično, kao i da je on ceo svoj život hrišćanin katolik.

obložen unapred pripremljeni zlatni prsten, čime je autorova zamisao kompletirana (Lýðsdóttir 2013).

Uopšte uzev, jedna od najprisutnijih strategija izazivanja šokirajuće reakcije kod publike jeste *upotreba nagosti* kao sredstva za umetničko izražavanje. Kako se može primetiti, ova strategija zastupljena je u nizu prikazanih primera (nekada kao jedan od osnovnih, a nekada kao dopunski element umetničke zamisli). Najpoznatiji primeri date pojave mogu se pronaći među već prezentovanim egzemplarima umetnosti performansa (Bečki akcionisti, Marina Abramović i dr). Otuda će na ovome mestu, kao dopuna već izloženog, biti dovoljno spomenuti samo još jedan ilustrativan slučaj iz 1994. godine, kada je Zang Huan (*Zhang Huan*) u sklopu performansa *12 Square Meters* prekrpio svoje nago telo medom i ribljim uljem i izložio se nadiranjju insekata u javnom toaletu (Huan 1994).

Na kraju, važno je ukazati da prisustvo nekog od ovih (inače sasvim orijentaciono odabраниh) devijantnih modaliteta ne isključuje istovremeno prisustvo drugih devijantnosti unutar istog umetničkog rada. Kao što se jasno može zaključiti već na osnovu nekolicine pruženih primera, pojedina od prikazanih dela svedoče o paralelnom prisustvu više socijalnopatoloških oblika u jednom umetničkom ostvarenju. U takvim slučajevima radi se o svojevrsnom simbiotičkom socijalnopatološkom preplitanju više različitih tipova društvene devijantnosti, sa jedne, i umetnosti sa druge strane (up. Matković 2017).

SOCIJALNOPATOLOŠKE MANIFESTACIJE U SKLOPU ŠOK-ARTA

Pod socijalnopatološkim pojavama uobičajeno se podrazumevaju one pojave koje predstavljaju društveno štetno odstupanje od važećih socijalnih normi. Prema jednoj jezgrovitoj definiciji, socijalnopatološke pojave jesu one devijantne pojave „kojima se ugrožavaju određena društvena dobra i vrednosti, pre svega zdravlje ljudi, njihova radna sposobnost, materijalna dobra, kulturne i moralne vrednosti, a koje izazivaju društvenu reakciju u vidu kaznene, običajne ili moralne sankcije“ (Bošković 2016: 9). Iako se tipologije razlikuju od autora do autora,⁸ u značajnoj meri postoji konsenzus oko nekolicine pojava koje se uobičajeno smatraju za društveno devijantne. To su, između ostalih: kriminalitet; bolesti zavisnosti; prostitucija; različite seksualne devijacije; skitničenje, besposličarenje i

⁸ Za definicije, podele i obeležja socijalnopatoloških pojava u domaćoj literaturi v.: Bošković 2016; Đurić 1961; Jakovljević 1984; Janković i Pešić 1988; Jugović 2007; Lukić 1976; Milosavljević 2003; Milutinović 1988; Najman 1985; Špadijer-Džinić 1988 i dr.

prosjačenje; kockanje; autodestruktivni akti (pre svega, samoubistva i pokušaji samoubistva).

Upoređujući ove tipove socijalnopatoloških pojava sa prikazanim primerima šok-arta, moguće je primetiti dodirne tačke po više osnova. U pogledu *kriminaliteta*, takve veze su najuočljivije u slučaju invazivnih (najčešće destruktivnih) akata koji se izvršavaju u sklopu nastanka umetničkog dela ili vršenja umetničkog čina. Na taj način može doći do ugrožavanja različitih zaštitnih objekata, odnosno do sticanja obeležja raznorodnih krivičnih dela. Sudeći na osnovu izloženih primera, to su, između ostalih: krivična dela protiv javnog reda i mira, protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine, protiv života i tela, protiv imovine i dr. Međutim, primećuje se i relativno frekventna tendencija ugrožavanja pojedinih specifičnih pravno zaštićenih dobara. Primera radi, u slučaju: (protivpravnog) ubijanja ili zlostavljanja životinja; ugrožavanja verskih, nacionalnih, rasnih i drugih sloboda i prava građana; prikazivanja određenih pornografskih sadržaja i sl. U takvim situacijama, postoji mogućnost da se steknu obeležja i drugih krivičnih dela, shodno konkretnom zaštitnom objektu o kome je reč. Posmatrano iz pravnog ugla, ključna dilema vezana je za utvrđivanje granica umetničke slobode, odnosno uslova i limita slobode umetničkog izražavanja i uslova za zakonsko ograničavanje artističkog delovanja. Što se tiče postupanja u praksi, osnovno pitanje u svim pojedinačnim spornim situacijama jeste utvrđivanje da li je u konkretnom umetničkom aktu prisutna protivpravnost, da li postoji neki od zakonom predviđenih osnova za isključenje protivpravnosti, kao i (u poslednjem koraku) da li postoji krivica na strani učinioaca (up. Stojanović 2016).

Govoreći o vezi između destrukcije i umetnosti, posebno mesto zauzima prisustvo *autodestruktivnih akata*. Kako se može uočiti već na osnovu ovog kratkog pregleda, savremena umetnost poznaje niz primera koje inkorporišu autodestruktivne elemente. Pre svega, radi se o praksi samopovređivanja, iscrpljivanja tela, deprivacije, dovođenja sebe u opasnu situaciju i svih ostalih autodestruktivnih akata koje umetnik preduzima iz artističkih pobuda. Najčešće, reč je o radnjama kojima se ugrožava telesni integritet, pri čemu se posledice, po pravilu, zadržavaju u okviru nanošenja lakih ili teških telesnih povreda ili lakšeg narušavanja zdravlja. Međutim, kao što se primećuje, u nekim slučajevima pomenuta ponašanja mogu predstavljati realnu opasnost i za sam život umetnika. U takvim situacijama, moguće je razmatrati i *pokušaj samoubistva* kao posebnu socijalnopatološku pojavu sa specifičnim obeležjima. U svakom slučaju, ukoliko je u proces povređivanja ili dovođenja u opasnu situaciju uključeno i neko drugo lice osim samog umetnika, dolazi do važne pravne

dileme u pogledu moguće krivične odgovornosti takvog lica, odnosno o eventualnim osnovima za isključenje njegove odgovornosti.

Veza između *seksualnih devijacija* i šok-art umetnosti prisutna je u onim oblicima umetničke prakse u kojima se potencira seksualna konotacija na način koji je devijantan u smislu neprirodnosti usmerenosti polnog nagona (up. Bošković 2016) ili neprirodnosti uslova pod kojima se seksualnost ispoljava. Ostavljajući po strani stručnu polemiku o tome šta se sve podrazumeva pod seksualnim devijacijama, kao i pitanje razgraničenja psihopatoloških i socijalnopatoloških aspekata takvih manifestacija, možemo konstatovati da se značajan broj pojava koje određeni autori podvode pod seksualno devijantne nesporno susreće u domenu šok-arta. Ukoliko se pođe od podele seksualnih devijacija na *seksualne inverzije* i *seksualne perverzije* (Bošković 2016), primećuje se da već nekolicina ovde izloženih primera potvrđuje prisustvo niza kako inverznih (npr. zoofilija), tako i perverznih pojava (sadizam, mazohizam, egzibicionizam, fetišizam i dr).

Svakako, ovo su samo neki od primera socijalnopatoloških pojava koje se frekventno susreću u socijalnopatološkim tipologijama, a pri tome imaju dodirnih elemenata sa materijom umetnosti. Međutim, potrebno je zadržati u svesti da različite tipologije pod društvenu devijantnost podvode i niz drugih pojava koje su u nekim slučajevima međusobno veoma raznolike.⁹ Otuda, ako bi se uvažili i određeni dodatni kriterijumi, samo se po sebi razume da bi se time dodatno proširila perspektiva za povezivanje društvene devijantnosti i šok-art fenomena.

Važno je imati u vidu da se sve izloženo odnosi samo na primere direktnog inkorporisanja socijalnopatoloških elemenata unutar sadržine ili izvođenja samog umetničkog dela. Međutim, treba uzeti u obzir da se odnos između umetnosti i socijalne patologije može posmatrati trojako, i to na sledeći način: 1. umetnik kao devijant, 2. prikazivanje devijantnosti kao tema umetničkog dela. i 3. umetničko delo kao devijantna pojava ili radnja (Matković 2017). Kada se ovo ima u vidu, jasno je da je prostor za povezivanje umetničkog i patološkog mnogo veći ukoliko se uvažavaju i drugi kriterijumi - pre svega, ukoliko se uključe i privatne osobine umetnika kao potencijalnog devijanta. Osim toga, treba imati u vidu važnu tendenciju savremene umetnosti koja se tiče tendencioznog približavanja umetnikovog stvaralačkog i privatnog života, što u krajnoj liniji dovodi do sve većeg brisanja granice između umetnika kao ličnosti i njegove umetnosti (up. Kaprow 2003).¹⁰ Ako se sve navedeno uzme u obzir, evidentno je da veza između „šok umetnosti” i socijalne patologije

⁹ Zadržavajući se samo na domaćoj literaturi, up. radove autora navedenih u fusnoti br. 9.

¹⁰ O ovoj temi više u: Matković 2017.

može biti ispoljena na čitavom nizu dodatnih polja, uključujući i najširi spektar patoloških ponašanja koja hipotetički mogu biti deo umetnikovog privatnog života.

Bitno je naglasiti da analiza devijantnih elemenata unutar šok-arta ovime nikako nije iscrpljena u potpunosti. Pored socijalnopatoloških, neophodno je imati na umu i mogućnost prisustva *psihopatoloških* činilaca, kao drugog pravca uspostavljanja relacije između umetnosti i devijantnosti (up. Novakov i Novović, 2016; Post, 1994; Rotenberg, 2010). Kako se čini, upravo bi se različitim psihopatološkim faktorima mogao objasniti niz devijantnih aspekata šok-art spektra – kako onih koji istovremeno zadiru u domen socijalne patologije, tako i ostalih koji nemaju socijalno devijantna obeležja.

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Rezultati prethodnih istraživanja (Matković 2017) ukazali su na perspektive i obeležja generalnog odnosa umetnosti i društvene devijantnosti. Pri tome je istaknuto da konekcija između artističkog i društveno devijantnog posebno dolazi do izražaja u savremenoj (pre svega, avangardnoj) umetnosti. Polazeći od takvih zaključaka i proširujući ih upravo ostvarenim uvidima, može se konstatovati da je spona savremene umetnosti i socijalne patologije naročito vidljiva na primeru šok-arta kao kontroverzne artističke sfere, predodređene da provocira i izaziva reakciju svojim šokantnim (a kako se primećuje, neretko i devijantnim) sadržajima. Imajući u vidu da socijalno devijantne pojave predstavljaju društvenu realnost koja zadire u niz oblasti čovekovog života i delovanja, ne čudi podatak da i domen umetnosti predstavlja prijemčivu podlogu za nastanak ili apsorbovanje devijantnog. Međutim, specifičnost šok-arta nalazi se upravo u činjenici da prisustvo socijalnopatoloških pojava u njegovom okrilju ne predstavlja samo mogućnost, već uobičajenu i vrlo frekventnu praksu. Izraženo drugim rečima: u kontekstu šok-arta devijantnost veoma često predstavlja „normalno“ stanje – ili još kraće: *patološko neretko postaje „normalno“*. Ova, na prvi pogled paradoksalna, situacija može se objasniti na prilično jednostavan način, vraćanjem ka samim osnovnim premisama šok-arta i ka osnovnim motivima stvaralaca takve umetnosti (želja za šokiranjem, to jest za izazivanjem burne [negativne] reakcije; težnja da se privuče što veća pažnja na sebe i sl).

U vezi sa navedenim, korisno je istaći relativnu promenljivost, odnosno nestabilnost kategorije *patološkog* u kontekstu šok-art umetnosti. Kako se može zaključiti iz prikazanih primera, neke pojave koje bi same po sebi nesumnjivo bile okarakterisane kao devijantne, u umetničkim okvirima

mogu poprimiti novo, nedevijantno značenje. Takođe, interesantno je primetiti i uticaj koji društveno priznanje ima na pomeranje granice između devijantnosti i normalnosti u slučaju konkretnog umetničkog ostvarenja. U zavisnosti od toga da li će dobiti pozitivnu ili negativnu ocenu umetničke kritike i publike, jedno isto delo može biti tretirano kao umetnička tvorevina (uprkos nespornom prisustvu devijantnih obeležja), ali i kao čisto devijantna pojava oslobođena umetničke vrednosti. Sve ovo je dodatna potvrda važnosti dualizma između artističkog i društveno devijantnog koji, u slučaju šok-arta, utiče kako na oblikovanje i ispoljavanje umetničkih pojava, tako i na društvenu percepciju u pogledu njihovog statusa. U svakom slučaju, evidentno je da određeni socijalnopatološki elementi putem uključivanja u umetnički proces mogu dobiti društvenu verifikaciju. Shodno navedenom, zaključuje se da umetnost može odigrati funkciju katalizatora u transformaciji jedne patološke pojave u pojavu koja je društveno prihvatljiva. Drugim rečima, u opisanim slučajevima moguće je govoriti o umetnosti kao svojevrsnom obliku ili načinu aboliranja određenih tipova devijantnosti.

Ipak, pojedini oblici patologije teško da mogu biti učinjeni društveno prihvatljivim prostim pozivanjem na umetnost. To se naročito odnosi na situacije u kojima određene umetničke prakse odgovaraju obeležjima teških krivičnih dela. U takvim primerima, određivanje krajnjih granica društvene prihvatljivosti neke umetničke pojave čini se direktno povezanim sa pozitivnopravnim okvirima koji razgraničavaju pravno dopušteno od pravno nedopuštenog ponašanja.

U pogledu motiva i okolnosti pod kojima dolazi do preplitanja devijantnih i umetničkih sadržaja unutar šok-arta, mogu se izdvojiti dve krajnje mogućnosti: 1. devijantnost isključivo kao umetničko oruđe koje omogućava artističko izražavanje; 2. umetnost isključivo kao paravan za ispoljavanje devijantnog ponašanja. Između pomenute dve ekstremne krajnosti nalazi se čitav spektar mogućnosti nastalih kao rezultat međuticaja ove dve suprotnosti. Inače, čini se da upravo ove suprotnosti umnogome omogućavaju nastanak nesuglasica i oprečnih mišljenja povodom šok-arta i da one zapravo predstavljaju važan osnov kako za kritiku označenog umetničkog fenomena, tako i za njegovu odbranu (a neretko i glorifikaciju).

Jedna od osnovnih tačaka sukoba, koje se u umetničkim krugovima pojavljuju povodom fenomena „šok umetnosti“ jeste dilema da li šok-art zaista predstavlja umetnost u pravom smislu reči ili ne. Sa jedne strane, brojne su kritike izrečene na račun šok-arta i umetnika koji se opredeljuju za šokirajuće umetničke strategije. U okviru opisanih stanovišta, čitavoj ovoj pojavi neretko se osporava istinski umetnički karakter. Sa druge

strane, značajan je broj „šokantnih“ umetničkih dela koja su doživela priznanje kako od publike, tako i od umetničke kritike, obezbedivši na taj način sebi i svojim autorima status i renome u artistskom svetu. Međutim, čitava ova dilema nije od značaja za istraživanja u oblasti socijalne patologije. Umesto toga, za socijalnopatološka istraživanja jedini relevantan faktor tiče se pitanja prisustva socijalnopatoloških pojava unutar šok-arta kao društvene pojave, nezavisno od „realnosti“ njegove artistske dimenzije. U skladu sa navedenim, kao polje naučnog interesovanja istraživača socijalnopatološkog usmerenja izdvajaju se: 1. određivanje granice između devijantnog i normalnog, odnosno patološkog i nepatološkog; 2. analiza uočenih socijalnopatoloških elemenata.

Pitanju odnosa umetnosti i *psihopatoloških* činilaca posvećeno je dosta prostora u nauci. Sa druge strane, stiče se utisak da je, do sada, odnos umetnosti i *socijalne* patologije zavređivao značajno manje pažnje istraživača. Imajući u vidu navedeno, sugerise se proširivanje proučavanja patoloških manifestacija povezanih sa umetnošću putem aktivnijeg istraživanja socijalnopatoloških artistskih pojava. Da bi ostvareni rezultati bili najpotpuniji, takva istraživanja potrebno je vršiti kako nezavisno od izučavanja psihopatoloških faktora u umetnosti, tako i paralelno sa njima, uz upoređivanje i kritičko preispitivanje postignutih uvida. Ono što se za sada, uz nužne ograde, može ponuditi kao uopštena smernica, jeste da se čini prilično opravdanim zadržati hipotezu da takav patološki odnos najviše dolazi do izražaja u kontekstu šok-arta i drugih kontroverznih oblika savremene umetnosti (up. Matković 2017). Otuda se preporučuje usmeravanje istraživačke pažnje upravo u pravcu savremenih (mahom avangardnih) artistskih izraza.

LITERATURA

Abbott, K., (2015). Jake and Dinos Chapman: how we made Hell. *The Guardian* 16.06.2015.

Argan, Đ. K. i Bonito Oliva, A., (2005). *Moderna umetnost 1770-1970-2000 II*, Beograd: Clio.

Badura-Triska, E. et al., (2012). *Vienna Actionism: art and upheaval in 1960s' Vienna*. Köln: Walther König.

Bonito Oliva, A. i Argan, Đ. K., (2006). *Moderna umetnost 1770-1970-2000 III*, Beograd: Clio.

Bošković, M., (2016). *Socijalna patologija*. Novi Sad: USEE.

- Cattelan, M., (1999). *La Nona Ora*. Paris: Gallery Perrotin.
- Cembalest, R., (1990). The obscenity trial: How they voted to acquit. *Art News*, 136-141.
- Chicago, J., (1979). *The Dinner Party*. New York: Brooklyn Museum.
- Childish, B. and Thomson, C., (1999). *The Stuckists* (1st stuckists manifesto).
- Duchamp, M., (1917, replica 1964). *Fountain*. London: Tate Gallery.
- Đurić, M., (1961). Devijantno ponašanje i društvena struktura. *Sociologija*. **3**(4).
- Evaristti, M., (2000). *Helena*. Kolding: Trapholt Art Museum.
- Garfield, E. P., (1972). The exquisite cadaver of surrealism. *Review: Literature and Arts of the Americas* **6**(7), 18-21.
- Gibson, R., (1988). *A Cannibal in England*. Rick Gibson website, <https://www.rickgibson.net/perform.html>
- Goldsmith, S., (1983). The readymades of Marcel Duchamp: The ambiguities of an aesthetic revolution. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*. **42**(2), 197-208.
- Helnwein, G., (1996). *Epiphany (Adoration of the Magi)*. Denver: Denver Art Museum.
- Hicks, S., (2004). Why Art Became Ugly. *Navigator* **6**(10).
- Hirst, D., (1991). *The Physical Impossibility of Death in the Mind of Someone Living*. Damien Hirst website, <http://www.damienhirst.com/the-physical-impossibility-of>
- Huan, Z., (1994). *12 Square Meters*. New York: Guggenheim Museum.
- Iversen, M., (2004). Readymade, found object, photograph. *Art Journal* **63**(2), 44-57.
- Jakovljević, V., (1984). *Prilozi za socijalnu patologiju*. Beograd: Sloboda.
- Janković, I. i Pešić, V., (1988). *Društvene devijacije – kritika socijalne patologije*. Beograd: Naučna knjiga.
- Jones, D. (2006). To Be or Not To Be... Arthur Cravan: subject, surface and difference. In: D. Jones, ed. *Dada Culture: Critical Texts on the Avant-Garde*. Amsterdam: Rodopi, 200-221.
- Jugović, A., (2007). *Teorija društvene devijantnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kaprow, A. (2003). *Essays on the Blurring of Art and Life: Expanded Edition*. Berkeley: University of California Press.
- Kuspit, D., (2013). *Kritička istorija umetnosti XX veka*. Beograd: Art Press.
- Laure, D., (2014). *Istorija umetnosti 20. veka - ključ za razumevanje*. Beograd: Clio.

- Lukić, R., (1976). *Osnovi sociologije*. Beograd: Naučna knjiga.
- Lýðsdóttir, S., (2013). Forget me knot, a human skin ring. *Nordic Style Magazine*, <https://www.nordicstylemag.com/blog/2013/03/forget-me-knot-a-human-skin-ring>
- Matković, A., (2017). Umetnost, društvena devijantnost i pravo. *Pravo i politika* **10**(1-2), 7-37.
- McCarthy, P., (1992). *Cultural Gothic* (1992). Miami: Rubell Museum.
- Milosavljević, M., (2003). *Devijacije i društvo*. Beograd: Draganić.
- Milutinović, M., (1988). *Kriminologija*. Beograd: Savremena administracija.
- Muñoz-Alonso, L., (2017). Are Those Two Buildings Having Sex? Joep Van Lieshout Explains His ‘Misunderstood’ ‘Domestikator’ Project at the Pompidou. *Artnet*, <https://news.artnet.com/art-world/atelier-van-lieshout-domestikator-unveiled-centre-pompidou-1119602>
- Najman, V., (1985). *Zagađivači socijalne sredine: nekonfliktna socijalna patologija*. Beograd: Zavod za organizaciju poslovanja i obrazovanje kadrova.
- Novakov, I. i Novović, Z., (2016). Odnos kreativnosti i tendencije ka ispoljavanju psihopatoloških simptoma u svetlu modela zajedničke vulnerabilnosti. *Primenjena psihologija*. **9**(3), 273-291.
- Offili, C., (1996). *The Holy Virgin Mary*. Hobart: Museum of Old and New Art.
- Orgien Mysterien Theater. *Register of actions*. Hermann Nitsch website, <https://www.nitsch.org/>
- Post, F., (1994). Creativity and psychopathology- a study of 291 world-famous men. *The British Journal of Psychiatry* **165**(1), 22-34.
- Quinn, M., (1991). *Self*. London: National Portrait Gallery.
- Rotenberg, A., (2010). *Kreativnost i ludilo: Nova otkrića i stari stereotipi*. Beograd: Clio.
- Schaffner, I., (2003). Chris Burden. *Grand Street* 71, 198-203.
- Shine, T., (2015). Taboo icons: The bodily photography of Andres Serrano. *Contemporaneity: Historical Presence in Visual Culture* 4, 24-44.
- Silk, G., (1993). Myths and Meanings in Manzoni's Merda d'artista. *Art Journal* **52**(3), 65-75.
- Smith, J., (2014). Eric Fischl at the Modern Art Museum of Fort Worth. *Glasstire*, <https://glasstire.com/2014/12/22/eric-fischl-at-the-modern-art-museum-of-fort-worth/>
- Steeves, J., (1992). The Snuffing of Sniffy - An interview with Rick Gibson. *Vancouver Review*.

Stojanović, Z., (2016). *Krivično pravo – opšti deo*. Beograd: Pravna knjiga.

Špadijer-Džinić, J., (1988). *Socijalna patologija – sociologija devijantnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Verrips, J. (2017). Excremental Art: Small Wonder in a World Full of Shit. *Journal of Extreme Anthropology*. **1**(1), 19-46.

Vestkot, Dž., (2013). *Kad Marina Abramović umre: biografija*. Beograd: Plavi jahač.

Wilson, R. R., (2002). *The hydra's tale: imagining disgust*. Edmonton: University of Alberta Press.

Aleksandar Matković

Faculty of European Legal and Political Studies, Novi Sad

THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL PATHOLOGY AND ART ON THE EXAMPLE OF THE SHOCK ART PHENOMENON

Summary: *This paper presents a short, introductory study of the general relationship between social pathology and art, presented in the context of “shock art” as an artistic category that emphasizes the connection between art and social deviance. Having in mind the mentioned goal, the focus was placed on the presentation and analysis of several selected examples of shock art. Based on the abovementioned, certain characteristic deviant features of the shock art were noticed. At the same time, this provided a certain contribution to a better understanding of the relationship between social pathology and contemporary art in general. In addition, several important issues were briefly considered and possible explanations were offered in terms of: characteristics and nature of the relationship between social pathology/social deviance and shock art, relativization of the category of “pathological/deviant” in those cases when pathological content intersects with the artistic sphere, motives and circumstances for the intertwining of deviant and artistic contents within shock art, as well as in terms of the role, significance and place of social pathology/social deviance in the general system of studying the relationship between art and deviance.*

Key words: *art, shock art, social pathology, social deviance, art and deviance.*

PREGLEDNI RADOVI

Darko M. Marković¹
Faculty of Law for Commerce and Judiciary
Business Academy University in Novi Sad

INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF DELIMITATION BETWEEN CROATIA AND SERBIA ON THE DANUBE RIVER

Abstract: Over 20 years after the end of armed conflicts on the territory of former Yugoslavia, not all border disputes between its former member states have been resolved. Not only because of the possibility for the Republic of Croatia to slow down Republic of Serbia's entry to the European Union by conditioning resolution of their border dispute, demarcation on the river Danube is of great significance for the development of all relations between these two countries. Having in mind the opposite stands on the matter of demarcation, as a result of the river Danube's flow change, as well as the inefficiency of the Interstate Commission established precisely for solving this problem, it seems as though the international arbitration is a rather certain solution. Analysing the rules of customary international law on defining borders on rivers, the aim of this paper is to come to a conclusion on a realistically expected solution of this international dispute.

Key words: Croatia, demarcation, international law, river, Serbia, state border

INTRODUCTION

The end of the civil war on the territory of former Socialist Federal Republic of Yugoslavia did not mean that all questions opened by its dissolution were answered. The issue of demarcation between the former socialist republics is still an open topic, and it has not bypassed any of the current countries that used to share the so called "administrative borders". Border agreement between Montenegro and Bosnia and Herzegovina in Sutorina village in Boka Kotorska is the only international dispute between former federal units of SFRY that was resolved by an agreement. Although the Permanent Court of Arbitration in Hague concluded the case on the border delimitation between Croatia and Slovenia, the border dispute between these two neighbouring countries still has not ended because Croatia pulled out of the arbitration before the final award was made, refusing to accept the final award according to which a major part of the Piran Bay went to Slovenia. Nevertheless, international arbitration

¹ darko.markovic@pravni-fakultet.info.

is an international law instrument and in accordance with its principles, arbitration court decisions must be respected. During the announcement of the final award, president of the Permanent Court of Arbitration, Judge Gilbert Guillaume emphasized that the decision was not based on stands with historical or political connotation, but on the rules of international law. It is precisely this approach that should be expected in solving the remaining border disputes between former republics of SFRY. Interstate disputes that still have not been solved are between Croatia and Montenegro, between Croatia and Bosnia and Herzegovina, between Bosnia and Herzegovina and Serbia, as well as between Croatia and Serbia. In the shadow of the international arbitration process regarding Slovenia-Croatia interstate dispute in Piran Bay, there is the no less important, and potentially no less problematic, question of determination of the border line on the part of the river Danube that divides Serbia and Croatia. Because of the specific way the river Danube's flow changed, the status of 908 ha on the right riverbank in Croatia and 11.500 ha on the left riverbank in Serbia became debatable. The two countries took opposite stands on the delimitation manner, each holding onto the principle of delimitation that gives them more territory. In order to solve this dispute, Interstate Diplomatic Commission for the Identification-Determination of the Border Line and the Preparation of the Agreement on the State Boundary between the Republic of Croatia and the Federal Republic of Yugoslavia was formed, having met only nine times in the 16 years of its existence, without making the least of progress toward a final solution. Although in public both sides express their desire for the dispute to be resolved with an international agreement, irreconcilability of their opinions makes international arbitration a more realistic option.

The subject of this paper is an analysis of the rules of customary international law that have become relevant in international practice on delimitation on rivers. The aim of such an analysis is to find realistic solutions for the conclusion of the inter-border dispute between these two neighbouring countries, be it a result of an interstate agreement or international arbitration.

INTERNATIONAL SIGNIFICANCE OF THE DANUBE RIVER

On the way from its formation² under the Black Forest to its mouth on the Black Sea, the river Danube connects ten countries through

2 The Danube does not have a classic source, but is formed by two streams, the Breg and the Brigach, near the city of Donaueschingen, under the green mountains of the Black Forest in the German state Baden-Württemberg. Since the Breg is longer, its source is considered hydrological source of the river Danube.

which it passes or is part of their border - Germany, Austria, Slovakia, Hungary, Serbia, Romania, Bulgaria, Moldova and Ukraine. Through its tributaries, the Danube is connected with another seven countries, and therefore affects lives of one third of Europe. At the same time, the Danube passes through four capital cities - Vienna, Bratislava, Budapest and Belgrade. This fact alone shows that the value of exploitation and control of this river's flow was noted in the distant past, before these cities were even founded. In the 1st century A.D., the Danube was a border of the Roman Empire, while in the 11th and 12th century it was a border of the Byzantine Empire. Besides the economic exploitation, and according to technical possibilities of water potential exploitation of that time, the Danube was used for communication during wars, so the Romans, Avars, Huns, Mongols and Turks had their war vessels on it, while Napoleon estimated its importance saying the Danube is an emperor among rivers (Marković, 2017, p. 230). Bearing in mind its significance, both for the countries through which it passes and for the non-riparian countries, throughout various historical periods, the goal was always the same - establishing control and predominance on the Danube. The Treaty of Paris in 1856 marked the beginning of implementation of the rule of free navigation on rivers that pass through or border more countries on the river Danube. The same Treaty gave the Principality of Serbia the right to participate in the world of International Danube Commission (Gulić, 2016, p. 5), which was also called the Riparian Commission. However, as a vassal state Serbia could only formally participate in the Commission's work, i.e. through a commissioner authorized by the Sublime Porte. Navigation regime, and overall control of the river Danube, was dictated by the power politics seen in the European Commission's authority, which was also defined by the Treaty of Paris. Its initial mandate was two years, but it was constantly prolonged, gaining the form of a decisive factor in the politics of control over the river Danube. After the end of the World War II, relying upon the Paris Peace Treaties (1947), the so called Danube Convention was adopted at a conference in Belgrade in 1948, being the first international legal document according to which the riparian countries got the right to make decisions about free navigation on the river Danube (Marković, 2017, pp. 230-231). This contributed to the establishment of undisturbed commerce navigation on the Danube, with police control, customs and sanitary inspections in the riparian countries. Maintenance of the waterway and safe navigation are under the riparian countries' jurisdiction, whereby any problem in this is resolved in cooperation with the Danube Commission,³ which has jurisdiction along the entire Danube

3 The Danube Commission consists exclusively of riparian countries' representatives.

river course. Warships of the non-riparian countries cannot navigate the Danube, while warships of the riparian countries have the right to navigate only internal waters and can use waterways of another Danube Riparian State with its permission (Avramov and Kreća, 1996, p. 311). In order to protect the sustainable use of water on the river Danube, the Danube Riparian States adopted the Danube River Protection Convention (1994, Sofia), further founding the International Commission for the Protection of the Danube River, consisting of 13 Danube Riparian States and the European Union. The International Commission works in seven expert groups and *ad hoc* strategic expert groups. The Danube River Basin is strategically important for Europe because, together with the Rhine River and the Rhine-Main-Danube Canal, it is the key connection between the Black Sea and the North Sea (UN, 2002, p. 11).

SPECIFICITIES OF THE DANUBE RIVER COURSE BETWEEN SERBIA AND CROATIA

The Danube River makes for a state border with around 37% of its length, a total of 1.070,9 km, while an eighth of this length (137,6 km) divides/connects Croatia and Serbia. The Danube waterway through Serbia is 588 km long - from km 1433 near Bezdan to km 845.65 where the border between Romania and Bulgaria is. The fact that the Danube is navigable along its entire course through Serbia gives a specific character to the part that represents a border between Serbia and Croatia. Article 1 of the Convention Regarding the Regime of Navigation on the Danube (the, so called, "Danube Convention") regulates free navigation of this river for citizens, commerce ships and goods of all countries based on equality. At the same, Article 27 of this Convention stipulates different regimes of navigation on this river depending on whether both riverbanks belong to territory of one country, or if the river flow divides two countries. In the first case, the country owning both riverbanks has the right to put transit goods under customs supervision, while in the other case both goods and passengers are exempt from customs duties and taxes. It is important to bear this in mind because of Croatia's stand that delimitation with Serbia, in the river Danube part, should be done in accordance with the boundaries of cadastral municipalities established during the existence of Austria-Hungary. If Croatia's stand were to be accepted, the border should be moved from the river to one of the riverbanks at even 19 points, and then it would return to the middle of the river. This way, a great number of "territory pockets" would be created on both riverbanks, mostly on the

territories of Apatin and Sombor municipalities, grazing the urban part of Apatin (Starović, 2016).

The biggest dispute is about the status of the Island of Šarengrad, a river island formed after a canal was dug at the time of Austria-Hungary. Due to a large curve, today known as the “Old Danube”, canal digging began in 1892 and its completion, making it open for navigation, was in 1909. Since then it has been the main course on that part of the Danube, while the middle of the main river flow was taken as the border between the republics of former Yugoslavia when they were established after the World War II. The borders were formed between the republics, including the one between Serbia and Croatia, named after the AVNOJ borders. However, the decisions from the Second Session of the AVNOJ (Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia) do not mention borders. In accordance with the AVNOJ decision that Yugoslavia should be formed on a federal principle, a special commission, formed on June 19, 1945 determined the administrative border between Serbia and Croatia. On that occasion it was decided that on the Danube the border should be down the thalweg of the main river flow. According to earlier cadastral division of the territory, a great part of the land owned by Croatian citizens remained on the Serbian territory, while a small part was on the territory of Croatia. On the other hand, contrary to the AVNOJ commission’s decision on delimitation between Serbia and Croatia on the right riverbank, the border moved in the Ilok and Šid counties, going in favour of Croatia under circumstances that have not been historically explained. This is how Šarengrad, across from which the river island named after it lies, went to Croatia. The same happened with the southern and eastern part of the Ilok municipality, south from the bridge across the Danube River, therefore separating a part of Serbian territory (Srem) from the other one (Bačka). Still, the administrative borders between federal units did not play a great role during the existence of Yugoslavia, especially not the one on the Danube. With the country’s breakup, administrative borders became interstate ones, while the issue of the Island of Šarengrad was opened once again. The Council of the European Economic Community (EEC) formed an arbitration commission⁴ that was to define the legal basis for the formation of new countries on the territory of former Yugoslavia. In its Opinion no. 3 from January 11, 1992, the Arbitration Commission concluded that the demarcation line between Serbia and Croatia may be changed only by “agreement freely arrived at”, whereby in the absence of

4 The Arbitration Commission consisted of five constitutional court judges from the EEC member states, led by the French representative, Robert Badinter, which is why this Commission is also called the Badinter Arbitration Committee.

such an agreement “the former boundaries become frontiers protected by international law” (Pellet, 1992, p. 185). Such opinion was based on the preceding Opinion no. 2, which expressed the necessity for preserving borders the way they were at the time countries gained their independence, relying on the universal principle *uti possidetis*, initially applied in South America and Africa (Dimitrijević, 2003, pp. 361-362). This principle is more than legal, so taking such a stand would mean avoiding further conflicts among new-born states. With it, a possibility was left open for the countries to come to a mutual agreement on the alteration of the existing situation and confirm it by signing an agreement. An agreement of that kind never occurred between Serbia and Croatia, but both sides found themselves on diametrically opposite sides. Unlike Serbia, which advocates determination of border line down the middle of the main river flow, Croatia disagreed with this Opinion, referring to the land registry from the Austro-Hungarian times.

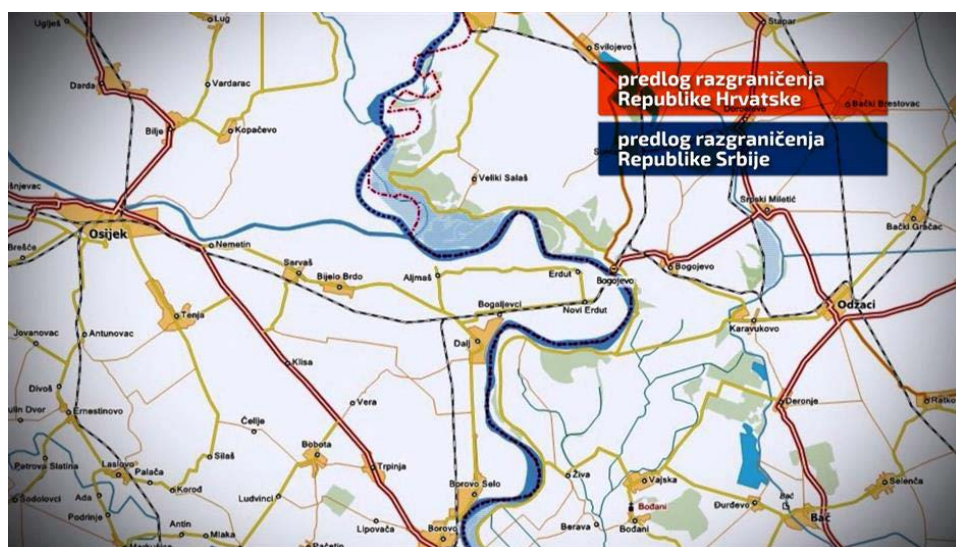

Image 1 (Đurić, 2017): Delimitation suggestions of Croatia and Serbia (red - Croatia's suggestion; blue - Serbia's suggestion)

BOUNDARIES ON RIVERS AND INTERNATIONAL LAW

Rivers represent a very important factor in the economic development of countries they pass through. Until the Congress of Vienna in 1815, international rivers were under absolute inherence of individual states, which made economic growth of other riparian countries more difficult.

Even the existence of bilateral treaties did not guarantee the use of the waterways on the territory of another party in full capacity but was dependent on their relations on the international stage. With the aim to avoid political and military conflicts, and with the idea of enabling equal use of waterways on international rivers, the Congress of Vienna in 1815 defined general rules of navigation on them. Those rules are the basis of river law we know today (Avramov and Kreća, 1996, p. 303).

Borders on rivers are natural boundaries, and because of potential nature's effect on the alteration of river flow, as well as for regulating navigation, defining them is a tricky task. That is, unless the border is one riverbank, i.e. unless the river belongs solely to one state with its entire course. This could be a result of power politics, or perhaps a consequence of a country's disinterest in using the waterways of the river in question (Sevette, 1952). Still, there are many rivers across the globe that are boundaries between two countries with their flows. Smaller problems arise with non-navigable rivers where boundaries are simply established by drawing a line down the middle of the river flow during its lowest water level. In this case the rule of geometrical middle is applied, which means that the border line is formed by connecting all dots down the river flow that are equally away from both riverbanks (Andrassy et al., 2006, p. 192). When determining boundaries on navigable rivers, the Thalweg Doctrine is applied, its name originating from the German world for "downstream" (Avramov and Kreća, 1996, p. 297).

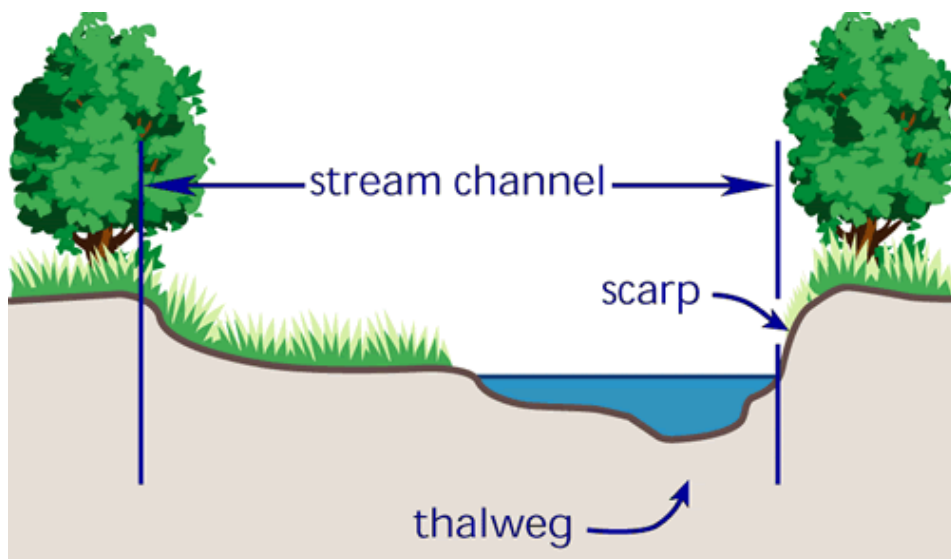

Image 2: Thalweg (Fluvial Geomorphology)

The term “thalweg” was first used in Article 9 of a treaty between France and Prussia in 1827, when it was marked as a line of the most favourable downstream navigation on the Rhine River’s normally lowest water level (Or, 1996, p. 47). In modern international legal practice, thalweg is more interpreted as the waterway of the main stream for downstream navigation than as a line marking the deepest part of a river. When it comes to river islands, their status is decided depending on the established boundary on a river. Soil erosion, particularly in plains, i.e. draining of the riverbed, are additional geographical physical problems (Biger, 1988, p. 342). If in time there are natural alterations to the main course to a smaller extent, and solution to this problem has not been defined in any other way by an international treaty, the border line moves as well. However, if the riverbed is relocated, the border line does not change, but goes along the old riverbed. Because of the issues caused by too large curves in meanders, canal digging can be done to straighten the thalweg, as was done in the mentioned case of Danube during the Austro-Hungarian Empire.

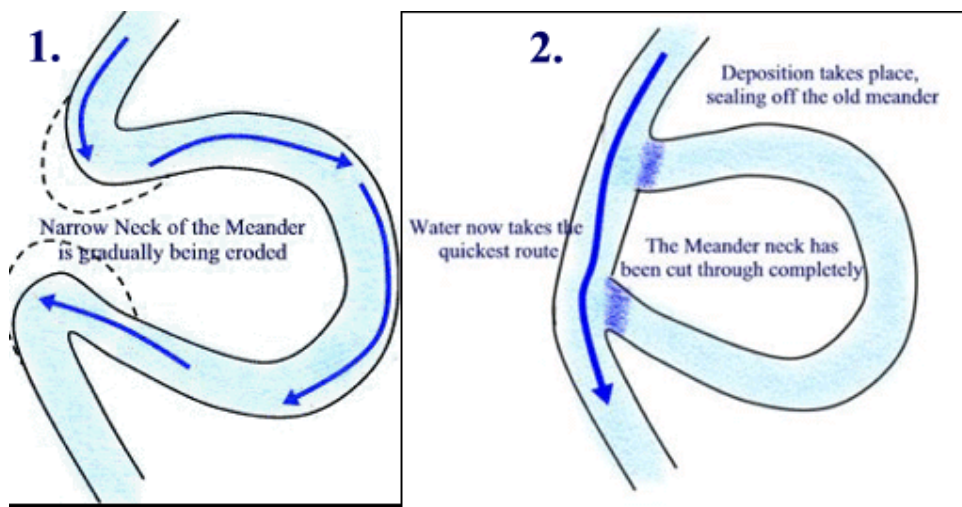

Image 3: Thalweg movement due to meander (IGCSE and A-level Geography)

Artificial movements of the riverbed are done in accordance with the previous decision on the agreement between bordering countries, whereby at the same time, agreements are made on possible changes to border line. This would mean mutual cession, a model that is no longer present in international law, or rather it is modified because it includes the plebiscite. In the interest of keeping good neighbourly relations, countries can agree

upon immutability of borders regardless of the river flow changes, such as in the case with SFRY and Romania for the Danube River, or with SFRY and Hungary for the Drava and Mura Rivers, as well as with SFRY and Austria for the Mura River.

Transformation of administrative borders into international ones in modern international law takes place in accordance with the already mentioned principle *uti possidetis* (Darques, 2016:68). Opinions of the Badinter Arbitration Committee are also based on this principle, and therefore relate to delimitation on the Danube River.

CONCLUSION

The Danube's strategic significance for Europe magnifies the significance of a final solution of the border dispute between Serbia and Croatia on this river. Although this border dispute exists because the change in the main course of the river exists at several points, the main stumbling block is the Island of Šarengrad. The Danube's riverbed across from Šarengrad, a populated town on the right riverbank of the Danube (in Croatia) was artificially relocated, but at the time the work was done, there was no border between Croatia and Serbia, but both riverbanks belonged to one country, Austria-Hungary. This fact goes against Croatia's attitude that the contested part of the border has to be determined according to the cadastral registries. Those registries belong to a now non-existent country, which does not have a legal successor, but another country rose there, one where the Danube did not represent an international border. The Badinter Arbitration Committee's opinion stated that administrative boundaries between former federal units of Yugoslavia are becoming international and can be altered only by agreement between newly created neighbouring countries. In case of the Danube River, that border is the line of thalweg, which is also in accordance with the modern international legal practice. Although Croatia's stand is based on land registries, another very important factor of international significance is on Serbia's side in this dispute. Namely, if one would accept the principle of cadastral boundaries, the main river flow of the Danube between Serbia and Croatia would be alternately crisscrossed in 10 places. This would make it significantly more difficult for the international navigable traffic on this river and it can be concluded with almost great certainty that the international community, first of all the EU, where Croatia is a member state and Serbia a candidate, would not accept such a solution (Klemencic and Schofield, 2001, p. 22). Consequently, unless Serbia and Croatia come to a mutual agreement that would also be in the interest of

the international community, this issue will have to be resolved through international arbitration. In that case, one can expect with great confidence a solution in accordance with the Thalweg Doctrine.

REFERENCES

Avramov S. i Kreća M., (1996). *Međunarodno javno pravo*. Belgrade: Savremena administracija.

Andrassy, J. et al., (2006). *Međunarodno javno pravo*. Zagreb: Školska knjiga.

Biger, G., (1988). The Case of International River Boundaries. *GeoJournal* 17.3, 341-347, Kluwer Academic Publishers.

Darques, R., (2016). *Mapping Versatile Boundaries: Understanding the Balkans*. Switzerland: Springer Geography.

Dimitrijević, D., (2003). Međunarodno-pravni tretman graničnih sporova na prostoru bivše Jugoslavije. *Međunarodni problemi* 3-4, 354-373.

Đurić, M., (2017, July 6). *Granica na Dunavu - 145 kilometara spora Srbije i Hrvatske*. [Viewed 31 October 2017]. Available from: <http://rs.n1info.com/a281394/Vesti/Vesti/Sporna-granica-Srbije-i-Hrvatske-na-Dunavu.html>.

Fluvial Geomorphology, n.d. [Viewed 31 October 2017]. Available from: http://www.fgmorph.com/fg_3_14.php.

Gulić, M., (2016). Introductory text in: J. Đurišić (ed.) *Kraljevina Jugoslavija u Međunarodnoj dunavskoj komisiji 1920-1940: katalog izložbe*. Belgrade: Arhiv Jugoslavije.

IGCSE & A-level Geography, (2012). [Viewed 31 October 2017]. Available from: <http://igcseandalevelgeography.blogspot.rs/2012/09/fluvial-landforms-produced-from.html>.

Klemencic, M. and Schofield, C., (2001). *War and Peace on the Danube: The Evolution of the Croatia-Serbia Boundary*. Durham: International Boundaries Research Unit, Department of Geography, University of Durham.

Konvencija o režimu plovidbe na Dunavu, „Službeni list FNRJ“ br. 8/49 i „Službeni list SRJ“ - Međunarodni ugovori, br.6/98.

Marković, D.M., (2017). Bezbednosni aspekti Dunavske strategije Evropske Unije. *Evropsko zakonodavstvo*, no. 60/2017, 227-238.

Or Abubakar Bakhshab, (2016). The Legal Concept of International Boundary”, *JKAU: Economics and Administration*, Vol. 9, (1416 A.H./1996 A.D.):47. [Viewed 31 October 2017]. Available from: http://www.kau.edu.sa/files/320/researches/51560_21695.pdf.

Pellet, A., (1992). The Opinions of the Badinter Arbitration Committee - A Second Breath for the Self-Determination of Peoples. *European Journal of International Law*, Issue Vol. 3 (1992) No. 1, 178-185.

Sevette, P. (1952). Legal Aspects of the Hydro-Electric Development of Rivers and Lakes of Common Interest. United Nations Economic Commission for Europe, *Doc. E-ECE-136*.

Starović, N., (2016). *Razgraničenje Srbije i Hrvatske na Dunavu*. [Viewed 31 October 2017]. Available from: https://www.025info.rs/vesti/srbija-i-svet_19/razgranicenje-srbije-i-hrvatske-na-dunavu_18581.html.

UN, *International Rivers and Lakes Newsletter*, No. 37, (2002). [Viewed 29 October 2017]. Available from: http://www.un.org/esa/sustdev/sdissues/water/rivers_lakes_news39.pdf.

Darko M. Marković⁵

Pravni fakultet za privredu i pravosuđe,

Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu

MEĐUNARODNOPRAVNI ASPEKTI RAZGRANIČENJA IZMEĐU HRVATSKE I SRBIJE NA RECI DUNAV

Rezime: *Predmet ovog rada je analiza pravila međunarodnog običajnog prava koja su se ustalila u međunarodnoj praksi određivanja granica na rekama. Cilj rada je da analizom pravila međunarodnog običajnog prava u određivanju granica na rekama izvede zaključak o realno očekivanom rešenju međugraničnog spora između R. Hrvatske i R. Srbije na reci Dunav. Ne samo zbog mogućnosti R. Hrvatske da proces priključenja R. Srbije Evropskoj uniji usporava uslovljavanjem rešavanja međusobnog graničnog spora, razgraničenje na reci Dunav ima veliki značaj i zbog razvoja sveukupnih odnosa između ove dve države.*

Okončanjem građanskog rata na prostoru bivše Socijalističke federativne republike Jugoslavije nisu rešena i sva sporna pitanja koje raspad zajedničke države otvorio. Pitanje razgraničenja između bivših socijalističkih republika je i dalje aktuelno, a ono nije zaobišlo ni jednu od današnjih država koje su u bivšoj zajednici delile tzv. administrativne granice. U senci procesa međunarodne arbitraže povodom slovenačko-hrvatskog međugraničnog spora u Piranskom zalivu nalazi se ne manje značajno, kao i potencijalno ne manje problematično, pitanje utvrđivanja granične linije na delu reke Dunav kojim se razdvajaju Srbija i Hrvatska. Zbog specifičnog izmeštanja toka reke Dunav status 908 hektara na desnoj obali u Hrvatskoj i 11.500 hektara na levoj obali u Srbiji je postao

5 darko.markovic@pravni-fakultet.info.

sporan. Dve države su zauzele suprotne stavove o načinu razgraničenja, svaka držeći se onog principa određivanja granice koji joj daje više teritorije. U cilju rešavanja ovog spora 2001. godine je formirana Međudržavna diplomatska komisija za identifikaciju – utvrđivanje granične linije i pripremu Ugovora o državnoj granici između Republike Srbije (u vreme formiranja komisije - Savezne Republike Jugoslavije) i Republike Hrvatske, koja se za 16 godina postojanja sastala samo devet puta, ne učinivši ni najmanji pomak ka konačnom rešenju. Imajući u vidu suprotne stavove o načinu razgraničenja, kao posledice izmenjenog toka reke Dunav, kao i neefikasnost Međudržavne komisije formirane upravo radi rešavanja ovog problema, međunarodna arbitraža postaje sve izvesnije rešenje.

Key words: državna granica, Hrvatska, međunarodno pravo, razgraničenje, reka, Srbija

Mina T. Zirojević¹

Institut za uporedno pravo, Beograd

KRIPTOMARKETI I DROGA

Sažetak: U poslednjoj deceniji pojavile su se nove internet tehnologije koje deluju kao važni, ali i drugačiji posrednici na mrežnim tržištima nelegalne trgovine lekovima i drogama. Od nastanka, ova uglavnom maloprodajna tržišta operišu različito od onih u fizičkom prostoru, pa imaju različite osobine koje je autorka taksativno navela ali i detaljno objasnila.

Kao i sve u virtuelnom svetu, i načini i zaštita nelegalne trgovine na darknetu se brzo razvijaju i popravljaju po pitanju zaštite kupaca i prodavaca. Ovaj razvoj virtuelnih tržišta menja dinamiku procesa prodaje i kupovine, potencijalno otvarajući tržište široj publici. U radu autorka upoređuje i povezuje trgovinu ilegalnim supstancama na ulici i na darknetu.

Ključne reči: kriptomarketi, Internet, ilegalna trgovina, droga, darknet.

UVOD

Kriptomarket je mrežna platforma na internetu na kojoj se sastaju prodavci i kupci, uglavnom povodom razmene/kupovine ilegalnih i nedozvoljenih roba i usluge. Kriptomarketi imaju isti izgled i alate kao površinska mreža ili „čista mreža“. Oni najviše podsećaju na Ibej ili Amazon. Ono što razlikuje ova tržišta jeste anonimnost. Kriptomarketi pružaju usluge pomoću strategija kojima se kriju identiteti učesnika, transakcije i gde se prikrivaju fizičke lokacije servera. Tu spada anonimizacija usluga uz pomoć, recimo, Tora (*The Onion Router*), koje skriva IP adresu računara prilikom pristupa veb lokaciji; decentralizovano i relativno sigurno plaćanje uz pomoć kriptovalute, kao što su bitcoin i lajtcoin i šifrovana komunikaciju između učesnika na tržištu.

Ovde moramo pomenuti da, iako akademska istraživačka literatura o kriptomarketima raste (npr. Barratt, 2012; Barratt et al., 2013, 2014; Martin, 2013, 2014; Van Hout and Bingham, 2013a, 2013b, 2014; Aldridge and Décary-Héту, 2014, in press; Phelps and Watt, 2014; Buxton and Bingham, 2015; Dolliver, 2015; Décary-Héту et al., u štampi), ipak je još nedovoljna za neka ozbiljnija istraživanja. Takozvane pijace na kojima

¹ mina.zirojevic@gmail.com.

se prodaje nelegalna roba, na primer droga na prvoj pijaci “Put Svile” (*Silk Road*), često nestaju pa se ponovo pojave i šire, ali imaju tendenciju da budu kratkog veka i njihov uspeh je u velikoj meri ometen rastom nepoverenja na tržištu između učesnika zbog prevara i, u ograničenoj meri, aktivnosti sprovođenja zakona. Sve to onemogućava ili otežava akademski rad. Trenutno kriptomarketi predstavljaju samo mali deo svetske trgovine drogom, ali njihov potencijal za širenje je veliki pa se pažnja, bez obzira na rizike, mora usmeriti i ka ovom sistemu trgovine.

Kriptomarketi dozvoljavaju mogućnost direktne veze između kupaca i proizvođača, uzgajivača ili sintetizatora nedozvoljenih droga, pa će na taj način verovatno ukloniti veliki deo srednjeg nivoa tržišta, odnosno uticaće na smanjenje sitnijih i srednjih dilera. Sa druge strane, poznato je da su znatan deo kupaca na kriptomarketima zapravo sami dileri droge, koji svoje zalihe prodaju van uobičajene mreže, omogućavajući tako kriptomarketima da funkcionišu na lokaciji srednjeg tržišta, ali samo za uobičajenije oblike robe. Na kraju, treba pomenuti i pozitivan trend smanjenja nasilja u okviru prodaje „ulične droge“ jer se prodajom na kriptopijacama ovaj vid nasilja smanjuje ili ukida.

PUTEVI PRODAJE NA KRIPTOMARKETIMA

Put svile bio je prvi kriptomarket gde se pretežno prodavala droga, uključujući kanabis, drogu koja se nalazi u širokom spektru psihodeličnih lekova, stimulans lekove poput kokaina i lekove na recept (Christin, 2013). Droga koja se na ovaj način kupuje (izgled stranica je sličan eBayu) šalje se putem poštanskih usluga do kupca. Kupci su zaštićeni putem sistema depozita: oni su platili u kriptovaluti bitcoin (dakle, nema potrebe za plaćanjem putem identifikacionih kartica), ali plaćanja nisu puštana dobavljačima sve dok kupci nisu bili zadovoljni svojim isporukama (Aldridge and Decari-Hetu, 2014). Ovo tržište je uspešno funkcionisalo, jer je bilo deo skrivene ili „mračne“ mreže, gde je cela komunikacija anonimna jer se koristi Tor. Ovaj način, koji je pokrenut u februaru 2011. godine, uspešno je radio više od dve i po godine dok ga američki FBI nije ugasio 2. oktobra 2013.

Nekoliko nedelja nakon zatvaranja „Put svile“ pokrenut je „Put svile“ 2.0, mada su u to vreme već otvorena i suparnička tržišta koja su pretendovala na vlast. Jedno od ovih tržišta, „Ovca“, brzo je poraslo do veličine uporedive sa „Putem svile“, ali nekoliko nedelja kasnije njegovi administratori su isključili stranicu i ukrali 5.400 bitkoina (u to vreme ta suma je bila ekvivalent 6 miliona USD) (Pangburn, 2013). Mnogi su verovali da je ovo bila samo „izlazna prevara“ kako bi se ukrao novac.

Izlazna prevara je trik kada preduzeće zaustavlja isporuku robe dok nastavlja da prima uplate za nove narudžbe. Ako je entitet imao dobru reputaciju ili je roba tražena, onda može proći neko vreme pre nego što se sazna da se porudžbine ne šalju. Kupci koji su verovali u trgovinu ne shvataju da se porudžbine ne ispunjavaju sve dok se za prevaru ne sazna i dok novac ne nestane. Ako se radi o preduzećima koja postoje samo na dark webu, onda ne može da se nadoknadi novac prodajom robe, imovine ili povraćajem već uplaćenog novca.

Ipak, tokom 2014. godine pijace rastu, pa pored „Put a svile“ 2.0 nastaju i „Pandora“, „Agora“, „Hidra“ i „Evolucija“, trudeći se da vrate poverenje prodavaca i kupaca i zaštite transakcije. Taj napor je bio delimično neuspešan jer se 18. marta 2015. desila ista prevara na pijaci „Evolucija“ kada je nestalo 12 miliona USD sa računa i kupca i prodavca (Woolf, 2015).

U novembru 2014. godine, nešto više od godinu dana nakon originalne operacije protiv „Put a svile“, kriptomarketi su opet pogođeni u zajedničkoj akciji specijalnih agencija Evrope i Sjedinjenih Država, u operaciji pod imenom „Onymous“. Ovaj put su ciljane pijace „Put a svile“ 2.0, „Oblak 9“ (*Cloud 9*) i „Hidra“ (Ministarstvo pravde, 2014). U toj akciji uhapšen je administrator „Put a svile“ 2.0, zajedno sa malim brojem prodavaca, i zatvorene su mnoge manje pijace. Ono što izdvaja ovu akciju je to da je tajni agent od početka bio uključen kao administrator (Afilipoaie and Shortis, 2015). Uprkos prevarama, ali i naporima predstavnika zakona, kriptomarketi nastavljaju da se šire. Prema Gvern Branvenu, koji je sistematski dokumentovao ova tržišta, utvrđeno je da su se 43 nova tržišta otvorila u 2014. i da je 46 pijaca zatvoreno uglavnom zbog prevara ili hakova, a samo 6 su zatvorile snage reda. Ono što je zabrinjavajuće je to da i ako se pijaca zatvori prodavci i kupci skoro odmah prelaze na ili otvaraju nove pijace.

Pojava prodaje ilegalnih droga preko interneta bila je poznata još 1971. kada je opisana transakcija između studenata na Univerzitetu Stanford i MIT koji su koristili tehnologiju iz laboratorije za veštačku inteligenciju koje su postale osnova Interneta. Ipak, kriptomarketi se vode kao direktni potomci tržišta za niz ilegalnih roba i usluga koje su se pojavile krajem devedesetih i početkom 2000-ih. Ova tržišta su bila smeštena u (*Internet Relay Chat - IRC*) sobe za razgovor i forume za diskusiju na mreži, gde su učesnici razgovora sa virtuelnih lokacija mogli da se sastanu radi dogovora o transakcijama. Ova onlajn kriminalna tržišta „prve generacije“ bila su popularna, ali nisu imala potpunu bezbednost jer je lokacija servera bila lako dostupna. Ovo je dovelo do niza hapšenja (Poulsen, 2012).

Kriptomarketi „druge generacije“ predstavljaju značajnu promenu u kriminalnim inovacijama (Aldridge and Decari-Hety, 2014). Vizuelno izgledaju kao i svako drugo legitimno tržište na mreži (eBay, na primer): oni okupljaju čitav niz prodavaca na jednom mestu i u opisu se navode proizvodi i/ili usluge. Razlika u odnosu na „prvu generaciju“ je vizuelizacija, mogućnost poređenja roba/usluga, ali najvažnije je da je rađeno na tome da je u novijem izdanju okruženje bezbednije.

Kriptomarketi napreduju kao i tehnologija na „belom“ delu mreže i umrežavaju se novi sistemi bezbednosti. Prvo, na kriptomarketima se sada zahteva da učesnici svoje uplate vrše u virtuelnim valutama kao što su bitcoini. Transakcijama izvršenim u virtuelnim valutama izuzetno je teško ući u trag, a njihova upotreba ne podrazumeva provere regulatornih agencija, na primer u odnosu sa zakonodavstvom protiv pranja novca. Drugo, kriptomarketi zahtevaju da njihovi učesnici koriste protokol za anonimizaciju, kao što su Tor ili Nevidljivi Internet Projekat (I2P). Kriptomarketi takođe koriste prednost protokola da bi sakrili IP adrese servera. Dalje, svaki prodavac ima svoju ocenu koju mu dodeljuju kupci (kao na Amazonu ili eBayu), pa i to doprinosi poverenju u kredibilitet i kupca i prodavca (Van Hout and Bingham, 2013).

UTICAJ KRIPTOMARKETA NA GLOBALNE I LOKALNE MREŽE PRODAJE DROGE

Koliki je značaj trgovine na darknetu možemo videti i po prometu. Prihod na Putu svile pre prvog gašenja bio je oko 16,7 miliona USD u 2012. i 89,7 miliona USD u 2013. Prema podacima UN (Kancelarija za drogu i kriminal UN - UNODC) prihod se procenjuje od 300 miliona na 1,3 milijardi USD godišnje (Thoumi, 2005). Ovde treba podsetiti da se nabavka ipak još uvek vrši na tradicionalan način i da kriptomarketi ne mogu da u potpunosti zamene klasičan način trgovine.

Jedna od ozbiljnih poteškoća pri kupovini i prodaji ilegalnih materija u virtuelnom svetu je i to da učesnici u prometu moraju da budu tehnički osposobljeni za ovakvu trgovinu. Oni moraju da razumeju Tor ili neki drugi anonimizirajući pretraživač i kako da koriste kriptovalutu. Zbog toga su i kupci i prodavci ipak malo manje nasilni i drugačijeg profila od onih sa ulice.

Uz sve ovo ide i nepoverenje i strah od prevare ili hapšenja. Sve više medija objavljuje slučajeve uspešne borbe protiv ovakvog načina trgovine i sve više policajaca je obučeno da „traži“ kriminalce na skrivenim mrežama. Druga veoma važna stvar je u tome što ovakva trgovina zahteva planiranje jer roba dolazi posle nekoliko dana, a ne odmah i

nema neposrednih dogovora između prodavaca i kupaca, „odloženog“ plaćanja ili drugih dogovora koji prate ovu trgovinu. Takođe, nije naodmet pomenuti i rizike koji dolaze sa isporukama robe u sandučićima, pogotovo ako droga prelazi granice pa mogu da je otkriju psi tragači. To najviše utiče na kupce jer će oni odmah biti otkriveni, ali pošto će roba biti oduzeta onda prodavci ostaju bez novca. Sve ovo je uticalo na to da se roba uglavnom šalje u okviru iste zemlje (čak 71% u SAD); da su paketi male težine (i onda male zarade); roba se i dalje nabavlja u zemljama proizvođačima, a prodaja obavlja uglavnom u zemljama sa velikim BDP po glavi stanovnika.

Iako smo naveli dosta limitirajućih osobina ovakve trgovine, moramo napomenuti da je ovo tržište jako adaptivno i da je opasnost velika. Za ljude koji rekreativno kupuju drogu ovaj način je veoma adekvatan. Velika većina tih ljudi je stalno na mreži i naviknuta je na online kupovinu, a droga koju traže je boljeg kvaliteta i skuplja. Oni naravno žele da izbegnu ulične transakcije i vole da imaju veći asortiman proizvoda. Prodavci koji imaju kvalitetniju i skuplju robu takođe vole da imaju samo virtuelne kontakte jer se tako štite od neželjene pažnje.

U septembru 2013. godine gotovo 12.000 transakcija čiji su iznosi bili veći od 1.000 dolara predstavljalo je skoro četvrtinu prihoda na „Putu svile“ (Aldrige and Decari). Prodavale su se uglavnom tablete ekstazija, benzodiazepana i drugih stimulansa koji se daju na recept. Naravno, i dalje su se prodavali po visokim cenama i kokain, metanfetamini i heroin. Često se mogu naći i lekovi na sniženju ili popusti na količinu.

Na osnovu ovoga možemo zaključiti da ovakav način direktne transakcije proizvođač – korisnik postoji samo u slučaju da proizvođači mogu da posluju bez međunarodnih mreža distribucije, recimo ako se prodaju kanabis, pečurke, sintetičke droge i sl.

Kao pozitivnu stranu prodaje na kriptomarketima treba istaći smanjenje „prljavih droga“, odnosno droge u koju prodavci na malo dodaju neke materije kako bi dobili na težini, a zbog koje ima puno smrtnih slučajeva. Pošto kriptomarketi smanjuju broj preprodavaca, onda se i čistoća ovih droga povećava. U 120 dostavljenih uzoraka čistoća psihoaktivnih supstanci je bila 93%. Čistoća kokaina je takođe bila velika (srednja vrednost 70,4% na 54 uzorka) u poređenju sa onim uličnim na teritoriji Velike Britanije (Burton and all, 2014).

Tradicionalna ili ulična tržišta nemaju državne regulatorne mehanizme kao što su policija, sudovi, standardi tržišta, ali na virtuelnim pijacama ipak funkcioniše merilo poverljivosti garantnog naloga, prodavaca i kupaca, čime se ipak smanjuju nestabilni faktori.

ZAKLJUČAK

Trgovina na darknetu ima pozitivne i negativne strane. Pozitivne su smanjenje nasilja, čistoća proizvoda, uklanjanje ili smanjenje srednjeg i sitnog nivoa prodavaca i kupaca. Negativne su postojanje nasilja u procesu transakcija na veliko i nabavke proizvoda, sajber maltretiranje i ucenjivanje na netu, hakovanje profila, takozvano „doksiranje“ (hakovanje pa pretnja i/ili ucenjivanje da će se razotkriti identitet žrtve), krađe, prevare (Bourgeois 2003, Johnson 2006).

Kriptomarketi su još uvek u zasnivanju. Administratori ovih pijaca pokušavaju da obezbede anonimnost i zaštitu, dok organi reda pokušavaju ovo da onemoguće. U svemu ovome treba imati ravnotežu da se iskoristi osobina kriptomarketa kako bi se smanjili ulični trgovci i nasilje povezano sa njima, kao i da se održi relativna čistoća proizvoda, a kasnije i da se kriptomarketi drže pod kontrolom. Osobina kriptomarketa koja nam ide u korist je i ta da oni imaju relativno kratak život, a njihova dugovečnost je smanjena više prevarama nego progonima od strane zakona.

LITERATURA

Afilipoaie, A. and Shortis, P., (2015). *Operation Onymous: international law enforcement agencies target the dark net in November 2014*. GDPO Situation Analysis. Swansea: Global Drug Policy Observatory.

Aldridge, J., (2012). 'Dealers in disguise: the virtualisation of retail level drugs markets', <http://www.youtube.com/watch?v=q4ZsNuC2kqg>

Aldridge, J. and Décary-Hétu, D. (2014). 'Not an "eBay for drugs": the cryptomarket "Silk Road" as a paradigm shifting criminal innovation'. Available from <http://ssrn.com/abstract=2436643> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.243664>.

Aldridge, J. and Décary-Hétu, D. (n.d.). 'Hidden Wholesale: How drug cryptomarkets may transform traditional "offline" drug markets', *International Journal of Drug Policy*.

Aldridge, J., Measham, F. and Williams, L. (2011). *Illegal leisure revisited: changing patterns of alcohol and drug use in adolescents and young adults*, Routledge, Sussex and New York.

Barratt, M. J., (2012). Silk Road: eBay for drugs. *Addiction* 107, 683–684.

Barratt, M. J., Ferris, J. A. and Winstock, A. R., (2014). Use of Silk Road, the online drug marketplace, in the United Kingdom, Australia and the United States. *Addiction* 109(5), 774–783.

Barratt, M. J., Lenton, S. and Allen, M., (2013). Internet content regulation, public drug websites and the growth in hidden Internet services. *Drugs: Education, Prevention and Policy* 20, 195–202.

Bourgois, P. I., (2003). *In search of respect: selling crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.

Burton, R., Thomson, F., Visintin, C. and Wright, C., (2014). *United Kingdom drug situation: Annual report to the European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA) 2014*. London: United Kingdom Focal Point at Public Health England.

Buxton, J. and Bingham, T., (2015). *The rise and challenge of dark net drug markets*. Swansea: Global Drug Policy Observatory.

Christin, N., (2013). ‘Traveling the Silk Road: a measurement analysis of a large anonymous online marketplace’. WWW 2013, International World Wide Web Conference Committee (IW3C2). Rio de Janeiro, Brazil, preliminary version revised in November 2012. Available from https://www.cylab.cmu.edu/files/pdfs/tech_reports/CMUCyLab12018.pdf

Christin, N., (2014). Commentary on Barratt et al., (2014): steps towards characterizing online anonymous drug marketplace customers. *Addiction* 109, 784–785.

Décary-Héту, D. and Aldridge, J., (2015). Sifting through the Net: Monitoring of online offenders by researchers. *European Review of Organised Crime* 2(2), 122–141.

Décary-Héту, D., Paquet-Clouston, M.-C. and Aldridge, J., (n.d.). Drug cryptomarkets facilitating drug sales on a global scale: An analysis of the factors that encourage or prevent sales across international borders. *International Journal of Drug Policy*.

Department of Justice (2014). ‘Dozens of online “dark markets” seized pursuant to the forfeiture complaint filed in Manhattan Federal Court in conjunction with the arrest of the operator of Silk Road 2.0’, <http://www.justice.gov/usao/nys/ressreleases/November14/DarkMarketTakedown.php>

Dolliver, D. S., (2015). Evaluating drug trafficking on the Tor Network: Silk Road 2.0, the sequel. *International Journal of Drug Policy*. Available from <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0955395915000110>

Johnson, B., Golub A. and Dunlap, E., (2006). The rise and decline of hard drugs, drug markets, and violence in inner-city New York. In: Blumstein, A. and Wallman, J. (eds) *The Crime Drop in America*. Cambridge: Cambridge University Press, 164–206.

Martin, J., (2013). Lost on the Silk Road: Online drug distribution and the “cryptomarket”. *Criminology and Criminal Justice*, published online 7/10/2013, doi: 10.1177/1748895813505234.

Martin, J., (2014). *Drugs on the dark net: how cryptomarkets are transforming the global trade in illicit drugs*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Pangburn, D., (2013). Did one of the Silk Road's successors just commit the perfect Bitcoin scam?, <http://motherboard.vice.com/blog/did-one-of-the-silk-roads-successors-just-commit-the-perfect-bitcoin-scam>

Phelps, A. and Watt, A., (2014). I shop online — recreationally! Internet anonymity and Silk Road enabling drug use in Australia. *Digital Investigation* 11(4), 261–272.

Poulsen, K., (2012). *Kingpin: how one hacker took over the billion-dollar cybercrime underground*. New York: Random House.

Thoumi, F. E., (2005). The Colombian competitive advantage in illegal drugs: the role of policies and institutional changes. *Journal of Drug Issues* 35(1), 7–26.

Van Hout, M. C. and Bingham, T., (2013a). “Silk Road”, the virtual drug marketplace: a single case study of user experiences. *International Journal of Drug Policy* 24(5), 385–391.

Van Hout, M. C. and Bingham, T., (2013a). “Silk Road”, the virtual drug marketplace: a single case study of user experiences. *International Journal of Drug Policy* 24(5), 385–391.

Van Hout, M. C. and Bingham, T., (2013b). “Surfing the Silk Road”: a study of users' experiences. *International Journal of Drug Policy* 24(6), 524–529.

Van Hout, M. C. and Bingham, T., (2013b). “Surfing the Silk Road”: a study of users' experiences. *International Journal of Drug Policy* 24(6), 524–529.

Woolf, N., (2015). ‘Bitcoin “exit scam”: deep-web market operators disappear with \$12m’, <http://www.theguardian.com/technology/2015/mar/18/bitcoin-deep-web-evolution-exit-scam-12-million-dollars>.

Mina T. Zirojević²
The Institute of Comparative Law

CRYPTOMARKETS AND DRUGS

Summary: *In the last decade, new internet technologies have emerged that act as important, but also different intermediaries in the online markets of the illegal trade in drugs and narcotics. Since its inception, these mostly retail markets operate differently from those in the physical space, so they have different characteristics that the author has exhaustively stated but also explained in detail. Like everything in the virtual world, the ways and protection of illegal trade on the darknet are rapidly evolving and improving in terms of protecting buyers and sellers. This development of virtual markets is changing the dynamics of the sales and buying process, potentially opening the market to the general public. In the paper, the author compares and connects the trade in illegal substances on the street and on the darknet.*

Keywords: *cryptomarkets, Internet, illegal trade, drugs, darknet.*

Potpuni tekst članaka časopisa dostupan je na sajtu Fakulteta za evropske pravno-političke studije: www.fepps.edu.rs, kao i u biblioteci Fakulteta, e-mail adresa: venesa.p@fepps.edu.rs

Godišnja pretplata za 2018. godinu iznosi: za pravna lica 800 dinara, za fizička lica 500 dinara, a za strana pravna i fizička lica 10 evra. Poštanski troškovi nisu uračunati u ovu cenu i naplaćuju se posebno. Žiro račun: 265-2010310004260-82 kod Raiffesen Bank A.D., Beograd.

Autori prenose na Časopis autorska prava za tekstove koje su poslali. Nijedan deo ovih tekstova ne može se umnožavati bez pismene saglasnosti urednika Časopisa. Rukopisi dostavljeni Redakciji u štampanom obliku, na disku ili fleš memoriji, ne vraćaju se.

Časopis izlazi dva puta godišnje (šestomesečno).

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

34:32

PRAVO i politika / glavni i odgovorni urednik Ilija
Babić. – God. 1, br. 1 (2008)– . – Novi Sad : FEPPS ;
Beograd : Univerzitet „Singidunum”,
2008–. – 30 cm

Sažeci i pojedini tekstovi na eng. jeziku.

ISSN 1820-7529

COBISS.SR-ID 230216967